

Adam Płocki

Symetrie a proces matematyzacji, rachunki i dedukcja w rachunku prawdopodobieństwa

Abstract. This paper deals with symmetry as a specific mathematical means (constructing probabilistic models of certain statistical experiments) and device in the organisation of the calculation phase of a solution and deduction in the process of solving problems in the probability theory. In this paper certain means of discovering and justifying stochastic symmetry are presented. Symmetry is presented as a device used to calculate the probability and expected value of random variables in discrete probability spaces.

„Symetria, czy się ją określi w sposób mniej czy bardziej szeroki, jest ideą, za pomocą której człowiek starał się przez wszystkie czasy ogarniać myślą i tworzyć porządek, piękno, doskonałość” ([31], s. 11).

„Idea symetrii może być traktowana jako swoiste źródło interdyscyplinarnych poszukiwań jedności przyrody” ([12], s. 7).

1. Wprowadzenie

Symetrie kojarzymy w zasadzie z obiektami geometrycznymi. Niniejsze rozważania są próbą ogólniejszego spojrzenia na symetrie jako zagadnienie matematyczne i dotyczą symetrii towarzyszących procesowi konstruowania i badania przestrzeni probabilistycznych. Podstawą symetrii jest w pracy niezmienniczość względem pewnych przekształceń. Są nimi:

- zamiana białej kuli w urnie na czarną, a czarnej na białą (przebarwianie kul),
- zamiana kuli o numerze j w urnie U_s o s kulach ponumerowanych na kulę o numerze $s - j + 1$ dla $j = 1, 2, 3, \dots, s$ (przenumerowywanie kul),
- zamiana na każdej kostce ścianki z j oczkami na ściankę z $7 - j$ oczkami (odwracanie kostek),
- zamiana orła na reszkę i reszki na orła w przypadku rzutu monetą,
- zamiana rolami dwu wyników próby Bernoulliego (zamiana porażki na sukces i sukcesu na porażkę).

Praca składa się z dwu części. Pierwsza dotyczy symetrii jako specyficznego środka obliczania prawdopodobieństwa zdarzenia w dyskretnych przestrzeniach probabilistycznych. W części drugiej ukazano symetrie jako narzędzie:

- rozstrzygania, że pewne zmienne losowe mają identyczne rozkłady oraz
- znajdowania wartości oczekiwanej zmiennej losowej, której rozkładu nie znamy (symetrie rozkładu zmiennej losowej jako specyficzna jego własność, pozwalają znajdować wartość oczekiwaną z pominięciem definicji).

Symetrie, które pojawiają się we wnioskowaniach stochastycznych, mają (w odróżnieniu od symetrii w geometrii) naturę abstrakcyjną. W pracy ukazują się środki, dzięki którym te symetrie stają się „widzialne” (por. [15]). Mowa tu

- o pewnych środkach wizualizacji stochastycznych symetrii,
- o ujawnianiu ich istoty poprzez ich przekład na język geometrii, a więc
- o pewnej ideograficznej konkretyzacji tych symetrii.

2. Symetrie w matematyce, fizyce i naukach przyrodniczych

W geometrii od dawna wykorzystywano występowanie różnych rodzajów symetrii (obrotu i odbicia). W starożytności symetria była utożsamiana z pięknem geometrycznych proporcji i regularnością kształtów. Klasyczne opracowania dotyczyły symetrii ornamentów, fryzów, waz. Tak rozumianą symetrię określamy dziś jako *symetrię zewnętrzną, wizualną*. Dopiero w XIX wieku zaczęto odkrywać *symetrie wewnętrzne*, ukryte, w pewnym sensie abstrakcyjne, bo nie dające się zobaczyć. W XX w. odkryto symetrie wewnętrzne o niewyobrażalnej głębi i fundamentalnym znaczeniu dla nauki ([21], s. 10). „W drugiej połowie XX w. idea symetrii stała się jedną z najgłębszych i najbardziej uniwersalnych idei w matematyce i fizyce. W ostatnich kilkunastu latach nastąpił również znaczny wzrost zainteresowania symetrią w biologii, sztuce i naukach humanistycznych” ([12], s. 7).

Przez *symetrię* rozumie się na ogół własność figur geometrycznych lub innych tworów matematycznych czy pozamatematycznych, którą daje się wyrazić za pomocą niezmienniczości względem pewnych przekształceń. Mówimy o symetrii koła, symetrii kwadratu, ale również o symetrii wyrażenia $(x+y)^2$, bądź funkcji $(x, y) \mapsto x^2 + xy + y^2$. Symetryczne jest słowo „anna” (por. [7], s. 377). Symetryczne są tzw. palindromy, tj. wariacje zbioru $\{0,1\}$ typu: 11, 0110, 011110 (por. [9], s. 26).

W [28] określa się symetrię obiektu lub układu obiektów jako dowolną transformację, która pozostawia go niezmiennym (s. 93). W [5] (r. II) określa się symetrię pewnego obiektu F jako *zgodność niezmienniczości ze zmiennością*. Zmienność jest przy tym rozumiana jako przekształcenie i odnosi się do poszczególnych elementów obiektu F . Niezmienniczość zaś dotyczy tego obiektu F jako pewnej całości. *Symetrią obiektu F jest zatem zbiór przekształceń, względem których obiekt ten jest niezmienniczy jako całość, mimo że poszczególne jego elementy mogą w wyniku tychże przekształceń ulegać wielorakim zmianom*” ([21], s. 11). Symetria S_F obiektu F jest więc w myśl tej definicji zbiorem przekształceń zachowujących ten obiekt jako całość. Obiektem F może być np. figura geometryczna, zbiór liczb, równanie algebraiczne bądź różniczkowe, teoria, dynamika procesu fizycznego, chemicznego, biologicznego, społecznego itp. (por.

[12], s. 7). Przekształceniem, które zachowuje zbiór $\{1, 2, \dots, n\}$, a więc określa jego symetrie, jest permutacja. Współczesne pojmowanie symetrii osiągnęło już taki stopień ogólności, że możemy mówić o symetriach abstrakcyjnych, które nie są związane z żadnym konkretnym obiektem ([21], s. 12).

To, że symetrię można rozważać nie tylko w geometrii, ujawniło się w trakcie badań pierwiastków równań algebraicznych. Zapoczątkowali je na przełomie XVIII i XIX wieku J. Lagrange i É. Galois. Rzecz dotyczyła symetrii w zbiorze pierwiastków tego samego równania. Symetrią jest każda permutacja tych pierwiastków (por. [4], s. 365 i 366).

O *algebrze symetrii* mowa jest w [1] (s. 131). Algebrę tworzy zbiór ośmiu symetrii kwadratu jako przekształceń kwadratu na ten sam kwadrat oraz składanie symetrii jako działanie w tym zbiorze o określonych własnościach. Ta matematyczna analiza symetrii doprowadziła do powstania teorii grup. O symetrii w algebrze mowa jest obszernie w książce [2]. Praca jest teorią wielomianów symetrycznych dwu i więcej zmiennych i dotyczy rozwiązywania układów równań typu $f_j(x_1, x_2, \dots, x_k) = c$ dla $j = 1, 2, \dots, k$, gdzie $f_j(x_1, x_2, \dots, x_k)$ jest wielomianem symetrycznym.

Według G. Polya symetria ma dwa znaczenia: *bardziej powszechne, szczególne, geometryczne znaczenie, i mniej powszechne, ogólne znaczenie logiczne. W elementarnej geometrii przestrzennej rozpatruje się dwa rodzaje symetrii: symetrię względem płaszczyzny (zwaną płaszczyzną symetrii) i symetrię względem punktu (zwanego środkiem symetrii).*(...) Przy ogólniejszym rozumieniu terminu „symetria” pewną całość nazywamy symetryczną, jeżeli ma ona dające się nawzajem zamienić części. Jest wiele rodzajów symetrii; różnią się one od siebie liczbą dających się zamienić części i operacjami, przy których części się zamieniają. I tak sześcián jest wysoce symetryczny; można w nim zamienić ze sobą jego 6 ścian, jego 8 wierzchołków i jego 12 krawędzi. Wyrażenie $yz + zx + xy$ jest symetryczne; każde dwie spośród trzech liter x, y, z można ze sobą zamienić nie zmieniając wyrażenia. (por. [27], s. 237-238). Symetryczny jest n -kąć foremny. Na symetrii trójkąta równobocznego składają się trzy obroty i trzy odbicia lustrzane względem środkowych boków.

W kontekście pewnej całości mówimy w tej pracy (za G. Polya) o symetrii, jeśli całość ta ma części, które po zamianie dają tę samą całość.

H. Weyl formułuje w [31] pewne epistemologiczne uwagi o symetrii i stawia hipotezę, że *wszystkie sądy a priori fizyki mają swe źródło w symetrii* ([31], s. 123-126). Tezę a priori, że równe ciężary muszą się równoważyć na wadze o równych ramionach, Archimedes oparł na symetrii układu mas względem płaszczyzny środkowej wagi. Z symetrii wynika, że przy rzucaniu kostki dla każdej ze ścian jej wypadnięcie jest jednakowo prawdopodobne. Ze względu na symetrię możemy w specjalnych przypadkach przewidywać a priori przyszły bieg rzeczy ([31], s. 125).

Do tych epistemologicznych uwag o symetrii H. Weyl dodaje kolejną, dotyczącą interpretacji morfologicznych praw kryształów na gruncie dynamiki atomowej: *...jeżeli jednakowe atomy wywierają na siebie wzajemnie takie siły, że jest możliwy stan równowagi całego zespołu atomów, to atomy ustawiają się w stanie równowagi z konieczności w regularny układ punktów. (...) Nic więc dziwnego, że w kryształach spotykanych w przyrodzie reprezentowane są możliwe rodzaje symetrii w bogactwie najróżnorodniejszych postaci...* ([31], s. 126).

Symetrie przyrody ujawniają się w każdej skali, od struktury cząsteczek subatomowych do całego wszechświata. Wiele cząsteczek chemicznych jest symetrycznych. Symetrie odnajdujemy w strukturze komórki. Wyraźnie symetryczne są wirusy. Symetryczne są krople deszczu i gwiazdy, wiry wodne i galaktyki, pszczele plastry, meduzy i większość kwiatów.

W fizyce określa się *symetrię cząsteczek* jako ich własność charakteryzującą niezmienniczość rozkładu gęstości elektronów w cząsteczce lub rozkładu atomów w cząsteczce względem określonych przekształceń, np. obrotów. Mówi się także o *symetrii teorii fizycznej* jako o przekształceniu podstawowych dla tej teorii wielkości fizycznych, zmieniającym rozwiązania równań tej teorii w inne ich rozwiązania, np. przesunięcia w czasie i odbicia względem wyróżnionego punktu są symetrami czasoprzestrzeni (por. [17], Suplement, s. 32). Symetria leży u podstaw unifikacji sił elektrycznych i magnetycznych w jedną siłę elektromagnetyczną. Symetrie równań Maxwella dotyczących elektryczności i magnetyzmu, sprowadzają się do tego m.in., że jeśli wszystkie symbole dla pola elektrycznego zamienimy z symbolami pola magnetycznego, to uzyskamy te same równania (por. [28], s. 111). „*Fizyków można określić jako myśliwych polujących na symetrię: w pewnym sensie różnią się oni od pozostałych ludzi tym, że odnajdują w przyrodzie coraz bardziej ukryte i coraz bardziej fundamentalne symetrie*” ([21], s. 10 oraz [22]). „*Symetrie praw przyrody, a w szczególności symetrie oddziaływań fundamentalnych¹, są nowym wyrazem od dawna poszukiwanej harmonii Wszechświata*” ([12], s. 8).

„*Symetria determinuje równania wielu teorii fizycznych i określa niektóre ważne własności rozwiązań tychże równań nawet wówczas, kiedy nie umiemy ich rozwiązać. Z symetrii wynikają klasyczne dogmaty fizyki: prawa zachowania energii, pędu, momentu pędu, ładunku. Symetria odgrywa rolę klucza, podstawowego narzędzia, przy intensywnych poszukiwaniach teorii jednolicie opisującej cztery fundamentalne oddziaływania przyrody (silne, słabe, elektromagnetyczne i grawitacyjne). Innymi słowy symetria leży u podstaw dynamiki, która jest fundamentem istnienia „elementarnych cegiełek” całej obecnie znanej materii Wszechświata. Co więcej, symetrie i oparte na nich próby zbudowania jednolitej teorii oddziaływań fundamentalnych dostarczają coraz więcej informacji o narodzinach Wszechświata, pierwszych chwilach jego istnienia i pierwszych etapach jego ewolucji*” ([21], s. 10-11).

Według Pitagorasa, Platona i Keplera u podstaw praw przyrody tkwi symetria jako wyraz piękna i harmonii ([21], s. 9).

3. Symetrie w procesie tworzenia probabilistycznego modelu – symetrie a organizacja fazy matematyzacji

Rozważania dotyczą ziarnistych (dyskretnych) przestrzeni probabilistycznych.

¹Cztery oddziaływania fundamentalne przyrody to: grawitacyjne, elektromagnetyczne, silne (oddziaływanie to wiąże nukleony w jądrze atomowym, jak też kwarki w nukleonie) i słabe (oddziaływanie to powoduje rozpad cząsteczek, oddziaływanie to narusza różne zasady symetrii, które obowiązują w pozostałych oddziaływaniach fundamentalnych) — por. [21], s. 114-115.

3.1. Ziarnista, czyli dyskretna przestrzeń probabilistyczna

Niech Ω będzie dowolnym, co najmniej dwuelementowym i co najwyżej przeliczalnym zbiorem, p zaś funkcją zbioru Ω w zbiór liczb rzeczywistych, nieujemną i taką, że $\sum_{\omega \in \Omega} p(\omega) = 1$. Na zbiorze $\mathcal{Z} = 2^\Omega$ określmy funkcję P :

$$P(A) = \begin{cases} 0, & \text{gdy } A = \emptyset, \\ p(\omega), & \text{gdy } A = \{\omega\}, \\ \sum_{\omega \in A} p(\omega), & \text{gdy } A \text{ jest zbiorem co najmniej dwuelementowym.} \end{cases}$$

Nietrudno wykazać, że $(\Omega, \mathcal{Z}, P)$ jest przestrzenią probabilistyczną w sensie definicji aksjomatycznej (por. [29], s. 55-57). Nazywamy ją *ziarnistą*, albo *dyskretną przestrzenią probabilistyczną* (por. [29], s. 7). Funkcję p nazywamy *rozkładem prawdopodobieństwa na zbiorze Ω* . Parę (Ω, p) także nazywamy przestrzenią probabilistyczną.

Niech Ω będzie zbiorem s -elementowym. Funkcja p określona na Ω wzorem: $p(\omega) = \frac{1}{s}$ dla każdego $\omega \in \Omega$, jest rozkładem prawdopodobieństwa na zbiorze Ω . Nazywamy ją *rozkładem klasycznym*, a parę (Ω, p) — *klasyczną przestrzenią probabilistyczną*. Jeśli przestrzeń probabilistyczna (Ω, p) jest klasyczna, zbiór Ω ma s elementów i A jest k -elementowym podzbiorem zbioru Ω , to $P(A) = \frac{k}{s}$. Tak określoną funkcję P nazywamy *prawdopodobieństwem klasycznym*.

Niech (Ω, p) będzie przestrzenią probabilistyczną, g zaś bijekcją ze zbioru Ω na zbiór Ω . Jeśli

$$\forall \omega \in \Omega [\bar{\omega} = g(\omega) \implies p(\bar{\omega}) = p(\omega)],$$

to mówimy, że *bijekcja g zachowuje prawdopodobieństwo*. Jeśli $A \subset \Omega$ i $B \subset \Omega$ i $g(A) = B$, to $P(A) = P(B)$.

Przestrzenie probabilistyczne (Ω_1, p_1) i (Ω_2, p_2) nazywamy *izomorficznymi*, jeśli istnieje bijekcja g ze zbioru Ω_1 na zbiór Ω_2 i taka, że

$$\forall \omega \in \Omega_1 \forall \bar{\omega} \in \Omega_2 [\bar{\omega} = g(\omega) \implies p_2(\bar{\omega}) = p_1(\omega)].$$

Mówimy w tym przypadku, że *bijekcja g zachowuje prawdopodobieństwo oraz, że ustala izomorfizm*.

Przestrzeń probabilistyczną (Ω, p) uznajemy za *model probabilistyczny doświadczenia losowego d* jeśli Ω jest zbiorem wyników (czyli tzw. *zdarzeń elementarnych*) doświadczenia d , funkcja p zaś przypisuje każdemu wynikowi prawdopodobieństwo, z jakim doświadczenie może zakończyć się tym wynikiem²

²Uznawanie danej przestrzeni probabilistycznej za model doświadczenia jest kwestią podejmowania decyzji a nie dowodu matematycznego

(por. [25], s. 24). Modelem doświadczenia d jest klasyczna przestrzeń probabilistyczna, ilekroć wszystkie wyniki tego doświadczenia są (według naszej o nim wiedzy) jednakowo prawdopodobne.

Niech $\Omega = \{o, r\}$ i $p(o) = p(r) = \frac{1}{2}$. Klasyczną przestrzeń probabilistyczną (Ω, p) uważamy za model rzutu monetą. Litera o oznacza wynik wypadnie orzeł, litera r — wynik wypadnie reszka.

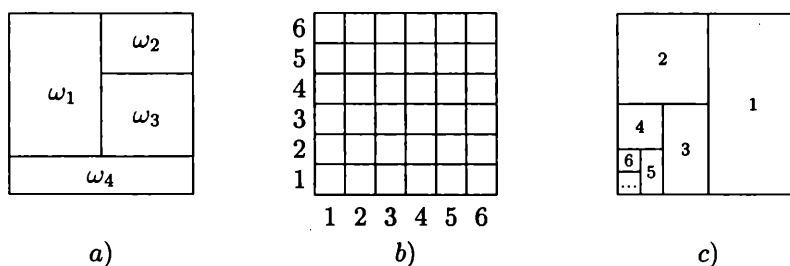
Decyzje o uznawaniu wyników doświadczenia losowego za jednakowo prawdopodobne są na ogół oparte na pewnych symetriach. Chodzi tu np. o symetrie kostki, czy monety, ale także o symetrię kołka i układu tych kołków na desce Galtona (zob. [25], s. 15 i 31). Są to symetrie geometryczne. Ale w grę mogą tu wchodzić także symetrie innej natury.

Przez U_{b+c} oznaczamy urnę, w której jest b kul białych i c czarnych, przez U_s zaś — urnę, w której jest s kul ponumerowanych od 1 do s (b, c i s są ustalonymi liczbami naturalnymi).

Podstawą decyzji o uznawaniu za jednakowo prawdopodobne wszystkich możliwych wyników losowania kuli z urny U_{k+k} (z urny U_s), są jednakowe liczby kul białych i kul czarnych (jednakowe liczby kul o poszczególnych numerach).

3.2. Ziarnista przestrzeń probabilistyczna w interpretacji geometrycznej

Narzućmy prostokątną sieć na kwadrat o polu 1 (rys. 1). Funkcja, która każdemu z oczek przypisuje jego pole, jest rozkładem prawdopodobieństwa na zbiorze oczek tej sieci.

Rysunek 1.

Niech Ω_2 oznacza zbiór 36 kwadratowych oczek sieci z rys. 1b). Funkcję, która każdemu z oczek przypisuje liczbę $\frac{1}{36}$ (a więc jego pole), oznaczmy przez p_2 . Para (Ω_2, p_2) jest klasyczną przestrzenią probabilistyczną. Możemy ją uważać za model rzutu dwiema różnymi kostkami do gry.

W przypadku nieskończonej sieci z rys. 1c) pole oczka n wynosi $(\frac{1}{2})^n$ dla $n = 1, 2, 3, \dots$. Funkcja p_3 , która oczku przypisuje jego pole, jest rozkładem prawdopodobieństwa na zbiorze $\Omega_3 = \{1, 2, 3, \dots\}$. Para (Ω_3, p_3) jest przestrzenią probabilistyczną. Jest ona modelem powtarzania rzutu monetą tak

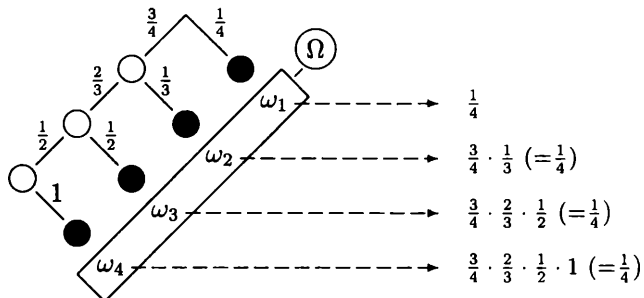
długo, aż wypadnie reszka. Oczko n prezentuje wynik: reszka wypadnie po raz pierwszy w n -tym rzucie (liczba n jest kodem tego wyniku).

3.3. Próba Bernoulliego

Niech u będzie dowolną liczbą rzeczywistą z przedziału $(0,1)$. Niech $\Omega = \{0, 1\}$ i $p(1) = u$ i $p(0) = 1 - u = v$. Doświadczenie losowe, którego modelem jest powyższa przestrzeń probabilistyczna (Ω, p) , nazywamy *próbą Bernoulliego*, albo krótko — *próbą* i oznaczamy przez d_{0-1}^u . Wynik oznaczony cyfrą 1 nazywamy *sukcesem*, wynik oznaczony cyfrą 0 — *porażką*, liczbę u nazywamy *prawdopodobieństwem sukcesu*. Próba Bernoulliego jest losowanie kuli z urny U_{b+c} , sukcesem nazywamy w tym przypadku wylosowanie kuli czarnej. Jest tu $u = \frac{c}{b+c}$. Próba Bernoulliego jest rzut monetą, sukcesem nazywamy wyrzucenie reszki. Jest tu $u = \frac{1}{2}$.

3.4. Drzewo stochastyczne i symetrie a konstruowanie modelu probabilistycznego doświadczenia przebiegającego etapami

Wynik doświadczenia losowego przebiegającego etapami przedstawiamy jako ciąg wyników kolejnych etapów. Rozkład prawdopodobieństwa na zbiorze Ω wyników doświadczenia wieloetapowego określamy za pomocą tzw. *reguły mnożenia dla drzew stochastycznych* (por. [25], s. 34). Każdy wynik reprezentuje na drzewie pewną gałąź. Iloczyn liczb przypisanych kolejnym krawędziom gałęzi drzewa stochastycznego nazywamy jej *wagą*. Funkcja p , która każdej gałęzi drzewa (a tym samym wynikowi reprezentowanemu przez tę gałąź), przyporządkowuje jej wagę, jest rozkładem prawdopodobieństwa na zbiorze gałęzi (a tym samym na zbiorze Ω). Tę ideę konstrukcji przestrzeni probabilistycznej na przykładzie losowania bez zwracania kuli z urny U_{3+1} tak długo, aż zostanie wylosowana kula czarna ilustruje rys. 2. Przez ω_j oznaczono wynik: kula czarna zostanie wylosowana za j -tym razem, $j = 1, 2, 3, 4$.

Rysunek 2.

Drzewo stochastyczne k -krotnego losowania bez zwracania kuli z urny U_s ($k \leq s$) cechują wyraźne symetrie. Każda gałąź składa się z k krawędzi. Kolejnym krawędziom każdej gałęzi (licząc od korzenia drzewa) odpowiadają liczby: $\frac{1}{s}$ — pierwszej krawędzi, $\frac{1}{s-1}$ — drugiej krawędzi, $\frac{1}{s-2}$ — trzeciej krawędzi, ..., $\frac{1}{s-k+1}$ — ostatniej, k -tej krawędzi. Z tych symetrii wynika, że wagi wszystkich gałęzi są równe. Określona regułą mnożenia funkcja p jest klasycznym rozkładem prawdopodobieństwa na zbiorze Ω wyników omawianego losowania. Analogiczne symetrie mamy w przypadku k -krotnego losowania ze zwracaniem kuli z urny U_s . Z symetrii drzewa wynika, że rozkład prawdopodobieństwa na zbiorze wyników k -krotnego rzutu monetą, określony za pomocą reguły mnożenia dla drzewa stochastycznego, jest rozkładem klasycznym. Symetrie umożliwiają wykorzystywanie drzewa stochastycznego do konstruowania przestrzeni probabilistycznej bez jego rysowania.

Symetrie drzewa stochastycznego, o jakich mowa, zdają się być warunkiem nie tylko wystarczającym, ale i koniecznym na to, aby funkcja p określona regułą mnożenia była klasycznym rozkładem prawdopodobieństwa na zbiorze gałęzi drzewa. Drzewo stochastyczne z rys. 2 nie jest symetryczne. Funkcja p określona regułą mnożenia jest klasycznym rozkładem prawdopodobieństwa na zbiorze $\{\omega_1, \omega_2, \omega_3, \omega_4\}$. Symetrie drzewa stochastycznego nie są zatem konieczne do tego, aby rozkład prawdopodobieństwa (określony regułą mnożenia) był klasyczny.

4. Symetrie a błędzenia losowe jako jednorodny łańcuch Markowa

Niech d będzie jednorodnym łańcuchem Markowa o zbiorze stanów $S = \{1, 2, \dots, s\}$ i niepustym zbiorze stanów pochłaniających. Łańcuch taki określony jest trójką $(S, \vec{w}_0, Q)$, gdzie $\vec{w}_0$ jest wektorem stochastycznym s -wymiarowym, Q zaś macierzą stochastyczną stopnia s . Każda taka trójka jest z kolei algebraiczną prezentacją grafu stochastycznego Engla z niepustym brzegiem (zob. [25], s. 281-282). W takim sensie mówimy dalej o grafie stochastycznym doświadczenia losowego d . Jeśli $\vec{w}_0$ jest wektorem, którego j -ta współrzędna jest równa 1, to trójkę $(S, \vec{w}_0, Q)$ zastępujemy parą (S, Q) , węzeł reprezentujący stan j jest na grafie węzłem startowym.

4.1. Symetrie a redukcje zbioru stanów

Symetrie mogą być podstawą redukcji zbioru stanów jednorodnego łańcucha Markowa. Dzięki symetriom można upraszczać obliczanie prawdopodobieństwa przejść z danego stanu do dowolnego stanu pochłaniającego.

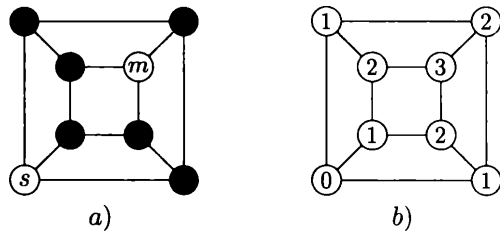
Rozważmy symetryczne błędzenie losowe po wielościanie foremnym. Ustalmy jeden lub dwa wierzchołki wielościanu jako węzły brzegowe. Nazywajmy je *metami*. W ustalonym wierzchołku stawiamy cząstkę. W kolejnych jednostkach

czasu (ta umowa pozwala wprowadzać do rozważań wartość oczekiwaną) losujemy jedną z krawędzi wychodzących z wierzchołka, w którym znajduje się cząstka, przy czym każdej z krawędzi odpowiada jednakowe prawdopodobieństwo. Cząstkę przesuwamy wzdłuż wylosowanej krawędzi. Losowanie krawędzi i przemieszczanie cząstki powtarzamy tak długo, aż cząstka trafi do jednej z met. Takie błądzenie losowe jest jednorodnym łańcuchem Markowa o niepustym zbiorze stanów pochłaniających. Z uwagi na symetrie, gdy chodzi o rolę poszczególnych wierzchołków wielościanu w tym błądzeniu, można w zbiorze wierzchołków wielościanu wprowadzić relację równoważnościową, która klasyfikuje te wierzchołki i prowadzi do redukcji zbioru stanów. Symetryczne błądzenie losowe po wielościanie foremnym można interpretować jako błądzenie losowe po grafie stochastycznym Engla o liczbie węzłów mniejszej niż liczba wierzchołków wielościanu.

Niech j będzie wierzchołkiem wielościanu, m zaś metą. Przez $P(j \rightsquigarrow m)$ oznaczamy prawdopodobieństwo, z jakim w opisanym błądzeniu cząstka trafi z węzła j do węzła brzegowego m . To prawdopodobieństwo rozpatrujemy w nieskończonej (ale przeliczalnej) przestrzeni probabilistycznej indukowanej przez graf stochastyczny (por. [19], s. 32). Prawdopodobieństwo, o którym mowa, jest na ogół sumą pewnego szeregu, ale dzięki symetriom, można je czasami znajdować elementarnymi środkami.

Rozważmy symetryczne błądzenie losowe po sześcianie. Cząstka startuje z ustalonego wierzchołka startowego s (zob. rys. 3a). W kolejnych jednostkach czasu losowana jest jedna z trzech wychodzących z tego wierzchołka krawędzi, przy czym każdej z tych krawędzi odpowiada prawdopodobieństwo $\frac{1}{3}$. Błądzenie kończy się wraz z dotarciem cząstki do przeciwległego wierzchołka m (meta). Wierzchołki sześcianu są stanami (por. [9], s. 214).

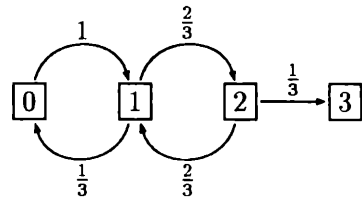
Rysunek 3.

Z symetrii (gdy chodzi o rolę wierzchołków na drodze od węzła s do m) wynika, że wierzchołki oznaczone liczbą 1 na rys. 3b) tworzą ten sam „stan” błądzenia. Z każdego z nich wychodzą dwie krawędzie do wierzchołka 2 i jedna do wierzchołka 0. Analogicznie ten sam „stan” tworzą wierzchołki oznaczone liczbą 2. Dzięki symetriom zbiór ośmiu stanów redukuje się do czteroelemen-

towego zbioru $S = \{0, 1, 2, 3\}$. Macierz Q prawdopodobieństw przejść jest tu postaci

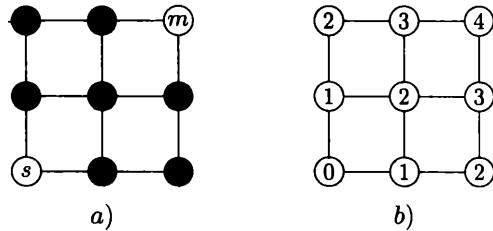
$$\begin{bmatrix} 0 & 1 & 0 & 0 \\ \frac{1}{3} & 0 & \frac{2}{3} & 0 \\ 0 & \frac{2}{3} & 0 & \frac{1}{3} \\ 0 & 0 & 0 & 1 \end{bmatrix}$$

Niech $\vec{w}_0 = [1, 0, 0, 0,]$. Trójka $(S, \vec{w}_0, Q)$ jest algebraiczną prezentacją grafu stochastycznego z rys. 4. Czas błędzenia po sześciannie jest czasem błędzenia po tym grafie (odmierzany liczbą krawędzi trasy błędzenia).

Rysunek 4.

W analogiczny sposób redukuje się liczbę stanów w przypadku symetrycznego błędzenia po figurze z rys. 5a), jeśli błędzenie rozpoczyna się w wierzchołku s i kończy wraz z dotarciem cząstki do węzła m .

Rysunek 5.

Z symetrii, gdy chodzi o rolę danego węzła na drodze od startu s do mety m w rozważanym błędzeniu, wynika, że węzły oznaczone na rys. 5b) tą samą liczbą są równoważne.

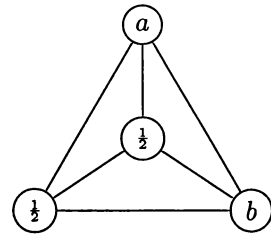
4.2. Symetryczne błędzenie po wielościanie foremym z dwoma ustalonymi wierzchołkami jako węzłami brzegowymi

Ustalmy dwa wierzchołki a i b wielościanu foremnego jako węzły brzegowe (mety) i rozważmy symetryczne błędzenie losowe po tym wielościanie. W każdym wierzchołku wpiszmy prawdopodobieństwo, z jakim błędząca cząstka trafi

do mety a . Dla każdego wierzchołka j wielościanu jest

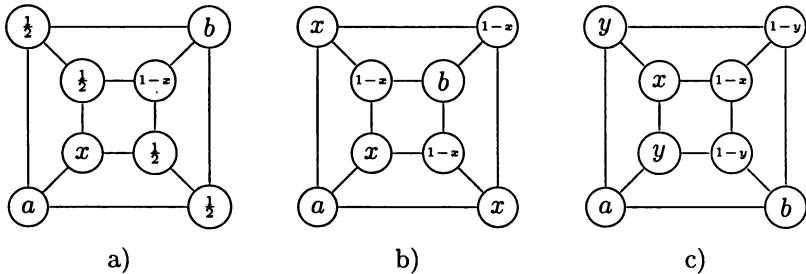
$$P(j \rightsquigarrow b) = 1 - P(j \rightsquigarrow a).$$

Rysunek 6 prezentuje płaski obraz czworościanu foremego z dwoma ustalonymi wierzchołkami a i b jako metami. Z symetrii wynika, że z każdego wierzchołka różnego od mety, prawdopodobieństwo, z jakim w błądzeniu symetrycznym po tej bryle cząstka dotrze do wierzchołka a , jest równe $\frac{1}{2}$.

Rysunek 6.

Rozważmy symetryczne błądzenie losowe po sześcianie z dwiema ustalonymi metami a i b . W każdym z wierzchołków wpisano prawdopodobieństwo dotarcia z tego węzła do mety a . Wpisane w wierzchołkach liczby (prawdopodobieństwa) znaleziono w oparciu o symetrię.

Rysunek 7.

W przypadku opisanym na rys. 7a) mamy

$$x = \frac{1}{3} \left(1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{2} \right) = \frac{2}{3}.$$

W przypadku z rys. 7b) jest

$$x = \frac{1}{3} [1 + (1 - x) + (1 - x)], \text{ czyli } x = \frac{3}{5}.$$

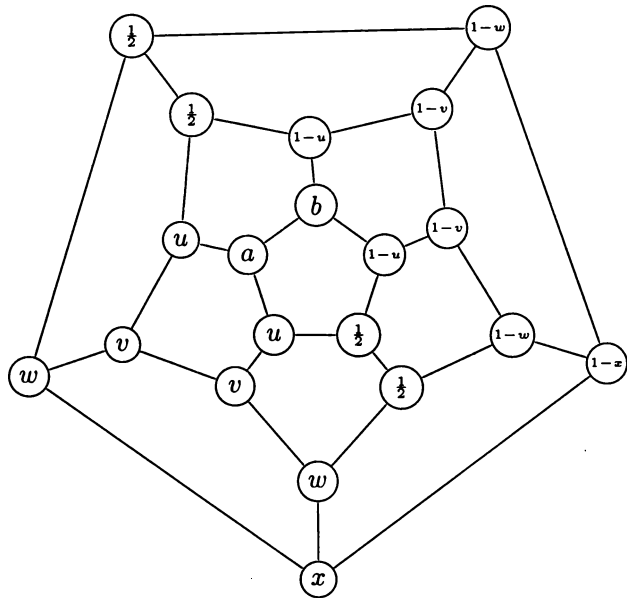
W sytuacji, którą prezentuje rys. 7c) mamy:

$$u = \frac{1}{3}[y + y + (1 - x)],$$

$$y = \frac{1}{3}[x + (1 - x) + 1],$$

a zatem $x = \frac{8}{14} = \frac{4}{7}$ i $y = \frac{9}{14}$.

Rysunek 8 przedstawia płaski obraz dwunastościanu foremego z dwoma ustalonymi wierzchołkami a i b jako metami.

Rysunek 8.

Liczby $\frac{1}{2}$ (jako prawdopodobieństwa) wpisane w niektórych wierzchołkach wynikają z symetrii. Ponadto z twierdzenia o prawdopodobieństwie całkowitym (i z symetrii) wynika, że:

$$u = \frac{1}{3}(v + 1 + \frac{1}{2}),$$

$$v = \frac{1}{3}(u + w + v),$$

$$w = \frac{1}{3}(v + x + \frac{1}{2}),$$

$$x = \frac{1}{3}[w + w + (1 - x)].$$

Mamy więc układ równań

$$\begin{cases} 3u - v = \frac{3}{2}, \\ 2v - u - w = 0, \\ 3w - v - x = \frac{1}{2}, \\ 4x - 2w = 1, \end{cases}$$

z którego wynika, że

$$u = \frac{27}{38} \quad \text{i} \quad v = \frac{24}{38}, \quad w = \frac{21}{38}, \quad \text{i} \quad x = \frac{20}{38}.$$

4.3. Klasyczne zadanie o ruinie gracza a symetrie

W tzw. *klasycznym zadaniu o ruinie gracza* (por. [25], s. 134 oraz [9], s. 40) mowa jest o następującej grze losowej. Gracz G_a ma a złotych, gracz G_b ma ich b . Wynik rzutu monetą rozstrzyga, który z graczy przekazuje złotówkę przeciwnikowi. Rzut monetą i przekazywanie złotówki przeciwnikowi powtarzane jest tak długo, aż kapitał jednego z graczy zmaleje do zera. Mówimy wtedy o ruinie gracza. Prawdopodobieństwo, że gracz G_a zostanie zrujnowany oznaczmy przez $h(a)$. Stan kapitału gracza G_a po kolejnym rzucie monetą przedstawmy jako punkt na prostej. Przebieg zmian stanu kapitału gracza G_a interpretujemy jako błądzenie losowe po osi całkowito-liczbowej. Możliwe stany tworzą zbiór $S = \{0, 1, 2, \dots, a-1, a, a+1, \dots, a+b\}$. Jest to błądzenie symetryczne (przejście z dowolnego stanu k do stanu $k-1$ jest tak samo prawdopodobne jak przejście do stanu $k+1$ dla $0 < k < a+b$). Jest

$$h(k) = \frac{1}{2}[h(k-1) + h(k+1)] \quad \text{i} \quad h(0) = 1 \quad \text{i} \quad h(a+b) = 0.$$

Funkcja h jest więc ciągiem arytmetycznym ($h(0), h(1), h(2), \dots, h(a+b)$), gdzie $h(k) = 1 - \frac{k}{a+b}$ dla $k = 0, 1, \dots, a+b$. Jest zatem

$$h(a) = 1 - \frac{a}{a+b} = \frac{b}{a+b}.$$

Z symetrii wynika, że prawdopodobieństwo ruiny gracza G_b jest równe

$$h(b) = \frac{a}{a+b}.$$

Załóżmy, że o przegranej i wygranej złotówce przez gracza G_a decyduje wynik próby d_{0-1}^u . Jeśli zakończy się ona sukcesem, to gracz G_a wygrywa złotówkę od gracza G_b , jeśli porażką — to gracz G_a traci złotówkę przekazując ją graczowi G_b . Niech $h^u(a)$ oznacza prawdopodobieństwo ruiny gracza G_a w opisanej grze. Liczba $v = 1-u$ jest prawdopodobieństwem, z jakim w jednej próbie złotówkę wygra gracz G_b . Jeśli $u \neq v$, to (por. [25], s. 134-135)

$$h^u(a) = \frac{1 - \left(\frac{u}{v}\right)^b}{1 - \left(\frac{u}{v}\right)^{a+b}}.$$

Z symetrii wynika, że prawdopodobieństwo ruiny gracza G_b jest równe:

$$h^v(b) = \frac{1 - \left(\frac{v}{u}\right)^a}{1 - \left(\frac{v}{u}\right)^{a+b}}.$$

Nietrudno sprawdzić, że ten sam wynik uzyskamy obliczając prawdopodobieństwo ruiny gracza G_b ze wzoru

$$h^v(b) = 1 - h^u(a),$$

który wynika z twierdzenia o prawdopodobieństwie zdarzenia przeciwnego.

5. Symetrie w schematach umowych a dedukcja i rachunki w modelach probabilistycznych tych schematów

5.1. Bijekcja jako podstawa symetrii w kombinatoryce

Symbol $\binom{n}{k}$ oznacza liczbę k -elementowych podzbiorów zbioru n -elementowego. Znana w kombinatoryce tożsamość $\binom{n}{k} = \binom{n}{n-k}$ wynika z symetrii, istotą których jest fakt, że każdemu k -elementowemu podzbiоровi wybranemu ze zbioru n -elementowego odpowiada wzajemnie jednoznacznie jeden podzbiór $(n-k)$ -elementowy (jest nim zbiór pozostałych elementów) i na odwrót. Mowa tu o pewnej bijekcji, która ustala równoliczność: zbioru k -elementowych kombinacji i zbioru $(n-k)$ -elementowych kombinacji zbioru n -elementowego.

Oto egzemplifikacja tej, opartej na symetrii, argumentacji adresowanej do szkoły.

Dwie kłódki k_1 i k_2 są zamykane na szyfr. Na każdej jest 10 przycisków ponumerowanych od 0 do 9. Aby otworzyć kłódkę k_1 należy nacisnąć 4 przyciski. Aby otworzyć kłódkę k_2 trzeba nacisnąć 6 przycisków. W obu przypadkach numery przycisków otwierających kłódkę stanowią szyfr znany tylko właścicielowi kłódki. Aby rozstrzygnąć, w przypadku której kłódki jest mniejsze prawdopodobieństwo trafienia na kombinację stanowiącą szyfr (przy dobieraniu przycisków „na chybił trafił”), wystarczy rozstrzygnąć, która z liczb $\binom{10}{4}$ i $\binom{10}{6}$ jest większa. Każde cztery naciśnięte przyciski (stanowią one czteroelementową kombinację zbioru $\{0, 1, 2, \dots, 9\}$) określają jednoznacznie zbiór sześciu przycisków nienaciśniętych (tj. sześcieelementową kombinację tego zbioru) i na odwrót. Ta bijekcja uzasadnia równość $\binom{10}{4} = \binom{10}{6}$.

Z czasami w zapisie $P(A)$, w miejsce litery A oznaczającej zdarzenie, wpisujemy słowny opis tego zdarzenia.

W przypadku n -krotnego powtarzania próby d_{0-1}^u jest:

$$P(\text{dokładnie } k \text{ sukcesów}) = P(\text{dokładnie } n - k \text{ porażek}),$$

$$P(\text{co najwyżej } k \text{ sukcesów}) = P(\text{co najmniej } n - k \text{ porażek}).$$

Równość $\binom{n}{k} = \binom{n}{n-k}$ jest podstawą symetrii, z których wynika, że w n -krotnym powtarzaniu próby $d_{0-1}^{\frac{1}{2}}$ zachodzi (dla $k = 0, 1, \dots, n$) równość:

$$P(\text{dokładnie } k \text{ sukcesów}) = P(\text{dokładnie } k \text{ porażek}).$$

5.2. Bijekcja jako podstawa izomorfizmu przestrzeni probabilistycznych

Rozważmy doświadczenia losowe:

d_1 : losowanie dwu kul z urny U_{3*2} ,

d_2 : losowanie trzech kul z urny U_{3*2} ,

d_3 : losowanie k kul z urny U_s , gdzie $k < s$,

d_4 : losowanie $s - k$ kul z urny U_s .

Niech (Ω_j, p_j) oznacza model probabilistyczny doświadczenia d_j ($j = 1, 2, 3, 4$).

Wynik: wśród dwu wylosowanych kul jest j białych i k czarnych oznaczmy przez ω_{j*k} . Jest więc $\Omega_1 = \{\omega_{2*0}, \omega_{1*1}, \omega_{0*2}\}$ i

$$p_1(\omega_{2*0}) = \frac{3}{10} \quad \text{i} \quad p_1(\omega_{1*1}) = \frac{6}{10} \quad \text{i} \quad p_1(\omega_{0*2}) = \frac{1}{10} \quad (\text{por. [24], s. 32-33}).$$

Przez $\bar{\omega}_{j*k}$ oznaczmy wynik doświadczenia d_2 : wśród trzech wylosowanych kul będzie j białych i k czarnych. Mamy więc $\Omega = \{\bar{\omega}_{3*0}, \bar{\omega}_{2*1}, \bar{\omega}_{1*2}\}$.

Jeśli z urny U_{3*2} wylosujemy dwie kule, to trzy kule pozostałe w urnie też są wylosowane. Wylosowanie trzech kul białych z urny U_{3*2} jest zatem tak samo prawdopodobne jak wylosowanie dwu kul czarnych z tej urny, czyli

$$p_2(\bar{\omega}_{3*0}) = p_1(\omega_{0*2}) = \frac{1}{10}.$$

Analogicznie jest

$$p_2(\bar{\omega}_{2*1}) = p_1(\omega_{1*1}) = \frac{6}{10} \quad \text{i} \quad p_2(\bar{\omega}_{1*2}) = p_1(\omega_{2*0}) = \frac{3}{10}.$$

Przestrzenie probabilistyczne (Ω_1, p_1) i (Ω_2, p_2) są izomorficzne. Bijekcją, która ustala ten izomorfizm, jest funkcja $g : \Omega_1 \rightarrow \Omega_2$ określona wzorem:

$$g(\omega_{j*k}) = \bar{\omega}_{(3-j)*(2-k)} \quad \text{dla } j = 0, 1, 2 \text{ i } k = 0, 1, 2 \text{ i } j + k = 2.$$

Niech ω będzie wynikiem doświadczenia d_3 . Jest więc ω kombinacją k -elementową zbioru $S = \{1, 2, 3, \dots, s\}$, tj. zbioru numerów kul w urnie U_s . Zbiór kul pozostałych w urnie jest wynikiem doświadczenia d_4 . Przez $\bar{\omega}$ oznaczmy zbiór $S \setminus \omega$. Jeśli (Ω_j, p_j) jest modelem probabilistycznym doświadczenia d_j ($j = 3, 4$), to funkcja g ze zbioru Ω_3 na zbiór Ω_4 , określona wzorem

$$g(\omega) = S \setminus \omega \quad \text{dla } \omega \in \Omega_3$$

jest bijekcją zachowującą prawdopodobieństwo (oba modele są klasycznymi przestrzeniami probabilistycznymi). Modele probabilistyczne tych doświadczeń są izomorficznymi przestrzeniami probabilistycznymi.

5.3. Bijekcja jako podstawa symetrii we wnioskowaniach dotyczących prawdopodobieństwa

Wyjdźmy od typowego zadania z rachunku prawdopodobieństwa:

- Po potasowaniu 13 kart pikowych karty zostaną rozłożone w rzędzie. Obliczyć prawdopodobieństwo, że as trafi na wcześniejsze miejsce niż walet (zdarzenie A).

W zadaniu chodzi o obliczenie prawdopodobieństwa zdarzenia A w modelu probabilistycznym rozkładania w rzędzie 13 pików. Tym modelem jest klasyczna przestrzeń probabilistyczna (Ω, p) , gdzie Ω jest zbiorem permutacji zbioru 13 kart pikowych. W klasycznej przestrzeni probabilistycznej jest $P(A)$ ilorazem liczby wyników rozkładania, które sprzyjają zdarzeniu A (as jest wcześniejszym wyrazem permutacji niż walet) i liczby $13!$ (tj. liczby wszystkich permutacji). Mamy zatem

$$P(A) = \frac{12 \cdot 11! + 11 \cdot 10! + 10 \cdot 9! + \dots + 2 \cdot 1! + 1 \cdot 0!}{13!} = \frac{11! \cdot (12 + 11 + 10 + \dots + 2 + 1)}{11! \cdot 12 \cdot 13} = \frac{\frac{12+1}{2} \cdot 12}{12 \cdot 13} = \frac{1}{2}.$$

Ale ten sam wynik można uzyskać natychmiast, korzystając z symetrii. Ukażemy jej istotę w kontekście ogólniejszego zadania:

- Z urny U_s losujemy s razy bez zwracania kulę. Niech $j, k \in \{1, 2, \dots, s\}$ i $j \neq k$. Obliczyć prawdopodobieństwo zdarzenia:

$A = \{\text{kula o numerze } j \text{ zostanie wylosowana wcześniej niż kula o numerze } k\}.$

W rozwiązywaniu obu zadań chodzi o stosowanie kombinatoryki do obliczania prawdopodobieństwa klasycznego. Tymczasem rozwiązanie zadania wynika natychmiast z pewnych symetrii. Wprowadźmy do rozważań zdarzenie

$B = \{\text{kula o numerze } k \text{ zostanie wylosowana wcześniej niż kula o numerze } j\}.$

Model losowania jest klasyczną przestrzenią probabilistyczną. Wynika to z pewnych symetrii. Niech ω będzie wynikiem sprzyjającym zdarzeniu A . Jest więc ω permutacją zbioru $\{1, 2, \dots, s\}$ i taką, że liczba j jest wyrazem wcześniejszym niż liczba k . Niech ciąg $\bar{\omega}$, powstaje z ciągu ω przez zamianę rolami liczb j i k (ciąg $\bar{\omega}$ jest tzw. *transpozycją* t_{jk} permutacji ω , por. [21], s. 47). Ciąg $\bar{\omega}$ jest wynikiem sprzyjającym zdarzeniu B . Funkcja $h(\omega) = \bar{\omega}$ jest bijekcją ze zbioru A na zbiór B ($h(A) = B$), która zachowuje prawdopodobieństwo. Ten fakt jest podstawą symetrii, z których wynika, że $P(A) = P(B)$. Zdarzenia A i B są przeciwne, a więc $P(A) = P(B) = \frac{1}{2}$.

W zadaniu z kartami bijekcja h zamienia rolami dwie karty: asa i waleta, w rzędzie 13 rozłożonych kart.

Jeśli X jest zmienną losową w przestrzeni probabilistycznej (Ω, p) , to przez Ω_X oznaczamy zbiór jej wartości, a więc zbiór $X(\Omega)$. Jeśli $x_j \in \Omega_X$, to przez $\{X=x_j\}$ oznaczamy zdarzenie: $\{\text{zmienna losowa } X \text{ przyjmie wartość } x_j\}$, a więc zbiór $\{\omega \in \Omega : X(\omega) = x_j\}$. Prawdopodobieństwo zdarzenia $\{X=x_j\}$ oznaczamy przez $P(X=x_j)$.

Rozważmy urnę U_s . Niech $k \leq s$. Rozważmy dwa doświadczenia losowe:

d_{zz}^k : k -krotne losowanie ze zwracaniem kuli z urny U_s ,

d_{bz}^k : k -krotne losowanie bez zwracania kuli z urny U_s .

Każdemu wynikowi losowania przypiszmy sumę numerów wylosowanych kul. Taka suma (mówimy o niej przed losowaniem) jest zmienną losową w modelu probabilistycznym rozważanego losowania. W obu przypadkach ten model jest klasyczną przestrzenią probabilistyczną (por. [25], s. 257). W przypadku doświadczenia d_{zz}^k tę zmienną losową oznaczmy przez X , w przypadku doświadczenia d_{bz}^k — przez Y .

• Wynik losowania d_{zz}^k jest k -wyrazową wariacją zbioru $S = \{1, 2, \dots, s\}$. Jest $\Omega_X = \{k, k+1, k+2, \dots, k \cdot s - 1, k \cdot s\}$. Rozważmy dwa zdarzenia: $\{X=k+j\}$ i $\{X=k \cdot s - j\}$ dla $j = 0, 1, 2, \dots, ks - k$, tj. takich j , dla których $k+j \in \Omega_X$. Niech ω będzie wynikiem sprzyjającym zdarzeniu $\{X=k+j\}$. Jest więc $\omega = (a_1, a_2, \dots, a_k)$ i $a_l \in S$ i $a_1 + a_2 + \dots + a_k = k+j$. Niech $\bar{\omega} = (b_1, b_2, \dots, b_k)$, gdzie $b_l = s - a_l + 1$ dla $l \in \{1, 2, \dots, k\}$. Jest

$$b_1 + b_2 + \dots + b_k = k \cdot s - (k+j) + k = k \cdot s - j,$$

a zatem ciąg $\bar{\omega}$ sprzyja zdarzeniu $\{X=k \cdot s - j\}$. Dla $j = 0, 1, 2, \dots, k \cdot s - k$, funkcja $h_{zz}^j(\omega) = \bar{\omega}$ jest bijekcją ze zbioru wyników sprzyjających zdarzeniu $\{X=k+j\}$ na zbiór wyników sprzyjających zdarzeniu $\{X=ks-j\}$. Bijekcja h_{zz}^j ustala ich równoliczność. Z faktu, że zbiory te są zdarzeniami w klasycznej przestrzeni probabilistycznej wynika, iż ich prawdopodobieństwa są równe. Wspomniana bijekcja jest podstawą symetrii, z których wynika, że dla $j = 0, 1, 2, \dots, ks - k$ (tj. takich j , że $k+j \in \Omega_X$) zachodzi

$$P(X = k+j) = P(X = ks - j).$$

• Wynik doświadczenia d_{bz}^k jest k -wyrazową wariacją bez powtórzeń zbioru S . Mamy tu:

$$\min \Omega_Y = 1 + 2 + \dots + k = \frac{1+k}{2} \cdot k = \frac{k+k^2}{2} \text{ i}$$

$$\max \Omega_Y = s + (s-1) + (s-2) + \dots + (s-k+1) = \frac{[s+(s-k+1)] \cdot k}{2} = \frac{2ks - k^2 + k}{2},$$

a więc

$$\Omega_Y = \left\{ \frac{k+k^2}{2}, \frac{k+k^2}{2} + 1, \frac{k+k^2}{2} + 2, \dots, \frac{2ks - k^2 + k}{2} \right\}.$$

W doświadczeniu d_{bz}^k kule o numerach $1, 2, \dots, k$ zostaną wylosowane z takim samym prawdopodobieństwem, jak kule o numerach $s, s-1, s-2, \dots, s-k+1$, a więc

$$P\left(Y = \frac{1+k}{2} \cdot k\right) = P\left(Y = \frac{(s-k+1) + s}{2} \cdot k\right),$$

czyli

$$P\left(Y = \frac{k+k^2}{2}\right) = P\left(Y = \frac{2ks - k^2 + k}{2}\right).$$

Wykażemy, że dla każdego $j = 0, 1, 2, \dots, k \cdot s - k^2$, tj. takiego j , dla którego $\frac{k+k^2}{2} + j \in \Omega_Y$, zachodzi równość:

$$P\left(Y = \frac{k+k^2}{2} + j\right) = P\left(Y = \frac{2ks - k^2 + k}{2} - j\right).$$

Niech ω będzie wynikiem sprzyjającym zdarzeniu $\{Y = \frac{k+k^2}{2} + j\}$. Jest więc $\omega = (c_1, c_2, \dots, c_k)$, gdzie $c_l \in S$ i $c_l \neq c_m$ dla $l \neq m$ i $c_1 + c_2 + \dots + c_k = \frac{k+k^2}{2} + j$. Niech $\bar{\omega} = (d_1, d_2, \dots, d_k)$, gdzie $d_l = s - c_l + 1$ dla $l \in \{1, 2, \dots, k\}$. Jest

$$d_1 + d_2 + \dots + d_k = k \cdot s - \left(\frac{k+k^2}{2} + j\right) + k = \frac{2ks - k^2 + k}{2} - j,$$

a zatem ciąg $\bar{\omega}$ sprzyja zdarzeniu $\{Y = \frac{2ks - k^2 + k}{2} - j\}$.

Dla każdego $j = 0, 1, 2, \dots, k \cdot s - k^2$, funkcja $h_{b_z}^j(\omega) = \bar{\omega}$ jest bijekcją ze zbioru wyników sprzyjających zdarzeniu $\{Y = \frac{k+k^2}{2} + j\}$ na zbiór wyników sprzyjających zdarzeniu $\{Y = \frac{2ks - k^2 + k}{2} - j\}$. Bijekcja $h_{b_z}^j$ stanowi podstawę symetrii, z których wynika, że dla każdego $j = 0, 1, 2, \dots, ks - k^2$ (tj. takiego j , że $\frac{k+k^2}{2} + j \in \Omega_Y$) zachodzi równość:

$$P\left(Y = \frac{k+k^2}{2} + j\right) = P\left(Y = \frac{2ks - k^2 + k}{2} - j\right).$$

W obu wnioskowaniach pojawia się bijekcja określona przez „przenumerowanie kul”, tj. odwzorowanie, które każdej kuli o numerze j z urny U_s przypisuje kulę o numerze $s - j$ ($j = 1, 2, \dots, s$).

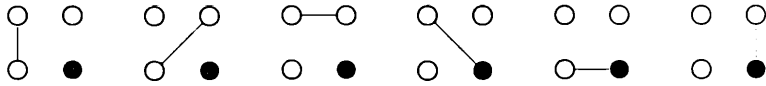
5.4. „Jeśli wylosowane kule mają własność α , to pozostałe w urnie mają własność β^* i wynikające z tego faktu symetrie

- Z losowaniem dwu kul z urny U_{3*1} zwiążmy dwa zdarzenia:

$A = \{\text{obie wylosowane kule będą tego samego koloru}\},$

$B = \{\text{każda z wylosowanych kul będzie innego koloru}\}.$

Równość $P(A) = P(B)$ wynika z symetrii, istotą których jest to, że ilekroć dwie wylosowane kule są tego samego koloru, to dwie pozostałe w urnie (a więc także wylosowane) są różnych kolorów i na odwrót (zob. rys. 9, odcinek przedstawia tu dwie wylosowane kule).

Rysunek 9.

Także z symetrii (teraz chodzi o symetrię roli koloru kul) wynika, że w przypadku urny U_{1*3} jest również $P(A) = P(B)$.

• Z równoczesnym losowaniem n kul z urny $U_{(2n-1)*1}$ zwiążmy zdarzenia:

$A_n = \{\text{wszystkie wylosowane kule będą białe}\},$

$B_n = \{\text{wśród } n \text{ wylosowanych kul będzie kula czarna}\}.$

Po wylosowaniu n kul z urny $U_{(2n-1)*1}$, w tej urnie pozostaje n kul. Są to także kule wylosowane. Jeśli wynik równoczesnego losowania n kul sprzyja zdarzeniu A_n , to pozostałe w urnie kule stanowią także wynik losowania n kul z urny $U_{(2n-1)*1}$ i ten wynik sprzyja zdarzeniu B_n . Jest i na odwrót. Z symetrii wynika, że $P(A_n) = P(B_n)$. Zdarzenia A_n i B_n są przeciwne i równocześnie jednakowo prawdopodobne, a więc $P(A_n) = P(B_n) = \frac{1}{2}$.

W ostatnim losowaniu zbiór $2n$ kul zostaje losowo rozbity na dwa równoliczne podzbiory. Jest tak samo prawdopodobne, że czarna kula trafi do jednego z tych podzbiorów, jak i że trafi do drugiego. Jest to inne, także oparte na symetriach, uzasadnienie faktu, że $P(A_n) = P(B_n)$.

• Z dwukrotnym losowaniem bez zwracania kuli z urny U_{n*n} ($n > 1$) zwiążmy zdarzenia:

$A = \{\text{w obu losowaniach trafimy na kule tego samego koloru}\},$

$B = \{\text{wylosowane kule będą różnych kolorów}\}.$

Wniosek, że $P(A) = \frac{n-1}{2n-1}$ i $P(B) = \frac{n}{2n-1}$, można uzyskać wprost z pewnych symetrii. Jeśli pierwsza wylosowana kula jest

— biała, to wśród $2n - 1$ pozostałych kul jest $n - 1$ białych i n czarnych,

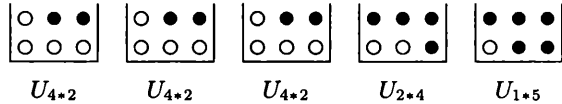
— czarna, to wśród $2n - 1$ pozostałych kul jest $n - 1$ czarnych i n białych.

Te dwa przypadki są symetryczne. Niezależnie od tego, jaki kolor ma pierwsza wylosowana kula, wśród $2n - 1$ kul pozostałych jest $n - 1$ kul tego samego koloru. Prawdopodobieństwo, że obie wylosowane kule będą tego samego koloru jest zatem równe $\frac{n-1}{2n-1}$, prawdopodobieństwo, że kula wylosowana za drugim razem będzie innego koloru niż kula wylosowana za pierwszym razem jest równe $\frac{n}{2n-1}$.

• Opisane wyżej zdarzenia A i B rozważmy teraz w kontekście dwukrotnego losowania ze zwracaniem kuli z urny U_{n*n} . Niezależnie od koloru kuli wylosowanej za pierwszym razem w urnie mamy n kul tego samego koloru co kolor już wylosowanej kuli i n kul innego koloru. Na podstawie symetrii prawdopodobieństwo tego, że za drugim razem wylosujemy kulę tego samego koloru co za pierwszym razem jest więc równe $\frac{n}{2n}$ i jest ono równe prawdopodobieństwu tego, że w każdym losowaniu trafimy na kulę innego koloru, czyli że $P(A) = P(B) = \frac{1}{2}$.

5.5. Zestaw urn jako niezmiennik przebarwiania a pewne symetrie

Niech $Z = [U_{b_1 * c_1}, U_{b_2 * c_2}, \dots, U_{b_s * c_s}]$ oznacza zestaw urn z kulami białymi i czarnymi. Kolejność, w jakiej te urny rozpatrujemy w zestawie, nie ma znaczenia i pewne urny w zestawie mogą być identyczne³. Tak więc $Z = [U_{b * c}, U_{c * b}]$ jest zestawem dwu urn, w jednej jest b kul białych i c czarnych, w jednej c białych i b czarnych. Pewien zestaw pięciu urn przedstawia rys. 10.

Rysunek 10.

Przez *przebarwianie urny* (*przebarwianie zestawu urn*) rozumiemy dalej procedurę f , która każdą kulę białą w urnie (każdą kulę białą w każdej urnie zestawu urn) zamienia na czarną i każdą kulę czarną — na białą. Jest więc f przekształceniem urny w urnę, bądź zestawu urn w zestaw urn. Mamy np. $f(U_{b * c}) = U_{c * b}$, $f([U_{3 * 2}, U_{4 * 1}]) = [U_{2 * 3}, U_{1 * 4}]$.

Przez $d_{Z \rightarrow U \rightarrow k}$ oznaczamy dalej następujące doświadczenie losowe: najpierw losujemy urnę z zestawu Z , dając każdej z urn równe szanse, a następnie — nie zaglądając do wylosowanej urny — losujemy zeń kulę. Ze schematem urnowym $d_{Z \rightarrow U \rightarrow k}$ zwiążemy zdarzenia:

$B_1 = \{\text{wylosowana kula będzie biała}\}$, $C_1 = \{\text{wylosowana kula będzie czarna}\}$.

• Niech $Z = [U_{b * c}, U_{c * b}]$. Z doświadczeniem losowym $d_{Z \rightarrow U \rightarrow k}$ zwiążmy także zdarzenia:

$B = \{\text{na początku zostanie wylosowana urna } U_{b * c}\}$,

$C = \{\text{na początku zostanie wylosowana urna } U_{c * b}\}$.

Z twierdzenia o prawdopodobieństwie całkowitym wynika, że:

$$P(C_1) = P(B) \cdot P(C_1|B) + P(C) \cdot P(C_1|C) = \frac{1}{2} \cdot \frac{c}{b+c} + \frac{1}{2} \cdot \frac{b}{b+c} = \frac{1}{2}.$$

Zdarzenia B_1 i C_1 są przeciwne, a zatem $P(B_1) = 1 - P(C_1) = 1 - \frac{1}{2} = \frac{1}{2}$.

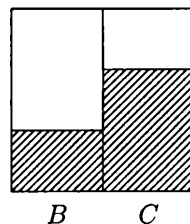
Wniosek, że $P(B_1) = P(C_1) = \frac{1}{2}$, wynika wprost z symetrii. Przebarwianie f odwzorowuje dany zestaw urn w ten sam zestaw ($f(Z) = Z$) i każda z urn ma w losowaniu równe szanse, a zatem nie ma podstaw, aby wylosowanie kuli białej uważać za mniej (lub bardziej) prawdopodobne niż wylosowanie kuli czarnej.

Przebarwianie f , które przekształca urnę (zestaw urn) w tę samą urnę (w ten sam zestaw urn), przypomina izometrię jako szczególne przekształcenie w geometrii, dające podstawy do wnioskowań przez symetrię.

W przypadku urn $U_{2 * 1}$ i $U_{1 * 2}$, zdarzenia B_1 , C_1 , B i C oraz ich prawdopodobieństwa w interpretacji geometrycznej prezentuje rys. 11. Pionowe linie

³Jako obiekt matematyczny tak rozumiany zestaw urn jest kombinacją ze zwracaniem pewnego zbioru urn.

podziału kwadratu o polu 1 odpowiadają losowaniu urny, poziome — losowaniu kuli z tej urny. W tej interpretacji $P(C_1)$ jest polem zakreskowanego sektora, $P(B_1)$ jest polem białego sektora. Jest $P(B_1) = P(C_1)$.

Rysunek 11.

• Niech $Z = [U_{(s-1)*1}, U_{(s-2)*2}, \dots, U_{1*(s-1)}]$. Z doświadczeniem losowym $d_{Z \rightarrow U \rightarrow k}$ zwiążmy zdarzenia B_1, C_1 oraz zdarzenia:

$D_j = \{\text{na początku zostanie wylosowana urna } U_{(s-j)*j}\}, j = 1, 2, \dots, s-1.$

Jest $P(D_j) = \frac{1}{s-1}$ i $P(C_1|D_j) = \frac{j}{s}$. Z twierdzenia o prawdopodobieństwie całkowitym wynika, że

$$P(C_1) = \sum_{j=1}^{s-1} P(D_j) \cdot P(C_1|D_j) = \frac{1}{s-1} \sum_{j=1}^{s-1} \frac{j}{s} = \frac{1}{s(s-1)} \sum_{j=1}^{s-1} j = \frac{s(s-1)}{2s(s-1)} = \frac{1}{2}.$$

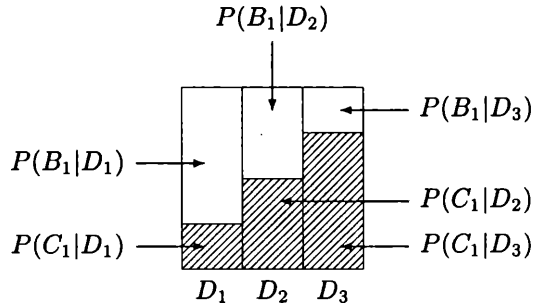
Jest $P(B_1) = 1 - P(C_1)$, a więc $P(B_1) = P(C_1) = \frac{1}{2}$.

W przypadku $s = 4$ zdarzenia związane z doświadczeniem losowym $d_{Z \rightarrow U \rightarrow k}$ i ich prawdopodobieństwa (także warunkowe) w interpretacji geometrycznej prezentuje rysunek 12. Pionowe linie podziału kwadratu o polu 1 odpowiadają losowaniu urny, poziome — losowaniu kuli z wylosowanej urny. W tej geometrycznej interpretacji $P(C_1)$ jest polem zakreskowanego sektora, $P(B_1)$ zaś — polem białego sektora. Równość $P(B_1) = P(C_1)$ wynika zatem z równości pól tych sektorów. Geometryczna interpretacja przestrzeni probabilistycznej jako modelu omawianego tu schematu urnowego pozwala ujawniać kolejny aspekt symetrii (równość pól) jako podstawy wnioskowań probabilistycznych.

Równość $P(B_1) = P(C_1)$ wynika wprost z symetrii, których istotą jest to, że:

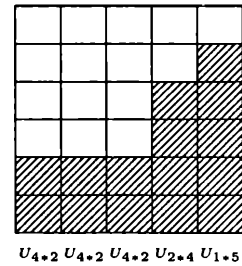
- w losowaniu urny każda z urn ma takie same szanse,
- przebarwianie zestawu urn nie zmienia tego zestawu ($f(Z) = Z$).

Wydaje się, że równość $f(Z) = Z$ jest warunkiem nie tylko wystarczającym, ale i koniecznym na to, aby (związane z doświadczeniem $d_{Z \rightarrow U \rightarrow k}$) zdarzenia B_1 i C_1 były jednakowo prawdopodobne. Wykażemy, że tak nie jest.

Rysunek 12.

W rozmieszczeniu kul w urnach na rys. 10 nie ma wspomnianych symetrii (przebarwienie f zmienia zestaw urn). W przypadku tego zestawu Z i doświadczenia $d_{Z \rightarrow U \rightarrow k}$ jest również $P(B_1) = P(C_1)$. Pewne asymetrie tego rozkładu kul zdają się sugerować, że powinno być inaczej.

Rysunek 13.

• Mamy $\frac{s(s-1)}{2}$ kul białych i $\frac{s(s-1)}{2}$ czarnych, które rozmieszczono w $s - 1$ urnach tak, że w każdej urnie jest s kul. Jest $Z = [U_{b_1 \times c_1}, U_{b_2 \times c_2}, \dots, U_{b_{s-1} \times c_{s-1}}]$ i $b_j + c_j = s$ dla $j = 1, 2, \dots, s - 1$ i $b_1 + b_2 + \dots + b_{s-1} = c_1 + c_2 + \dots + c_{s-1}$. Rozważmy doświadczenie losowe $d_{Z \rightarrow U \rightarrow k}$. Równość $P(B_1) = P(C_1)$ wynika z pewnych symetrii, które można „przełożyć” na symetrie geometryczne. Kwadrat o polu 1 podzielmy najpierw pionowymi liniami na $s - 1$ równych słupków. Każdy reprezentuje urnę. Słupek odpowiadający urnie $U_{b \times c}$ podzielmy linią poziomą na części: białą i zakreskowaną (czarną), proporcjonalnie do liczb kul białych i czarnych w tej urnie. Zdarzenie C_1 jest w tej interpretacji zbiorem zakreskowanych oczek, zdarzenie B_1 jest zbiorem białych oczek (por. rys. 13, który odpowiada zestawowi urn z rys. 10).

Pole sektora białego jest w tej interpretacji prawdopodobieństwem wylosowania kuli białej, pole zakreskowanego sektora — prawdopodobieństwem wylosowania kuli czarnej. Równość prawdopodobieństw tych zdarzeń wynika z równości pól tych sektorów.

Zauważmy, że zestaw Z , o jakim mowa, ma następujące własności:
 — w każdej z urn zestawu Z jest jednakowa liczba kul,
 — we wszystkich urnach jest łącznie tyle samo kul białych co i czarnych.
 Te własności zestawu urn (składają się one na nowy typ symetrii) wystarczają do równości prawdopodobieństw zdarzeń B_1 i C_1 .

Jeśli Z jest zestawem n urn z kulami białymi i czarnymi i w każdej z urn jest taka sama łączna liczba kul, to prawdopodobieństwo wylosowania kuli czarnej w doświadczeniu losowym $d_{Z \rightarrow U \rightarrow k}$ jest ilorazem łącznej liczby kul czarnych we wszystkich urnach i łącznej liczby kul we wszystkich urnach (por. [25], s. 131). Prawdopodobieństwo wylosowania kuli czarnej w opisanym doświadczeniu jest prawdopodobieństwem wylosowania kuli czarnej z urny, która powstaje z sypania do jednego pojemnika zawartości wszystkich urn zestawu Z (por. [18])⁴.

Jeśli liczby wszystkich kul w każdej z urn są jednakowe i liczba wszystkich kul białych jest równa liczbie wszystkich kul czarnych, to — mając na uwadze geometryczną interpretację przestrzeni probabilistycznej — jednostkowy kwadrat zostaje podzielony na n równych słupków, a każdy z nich na s równych oczek (s jest liczbą wszystkich kul w każdej urnie). Kwadrat jednostkowy zostaje zatem podzielony na $n \times s$ przystających oczek. Liczby oczek białych i czarnych są równe, a zatem sektor biały i sektor czarny mają równe pola.

• Niech $Z = [U_{(s-1)*1}, U_{(s-2)*2}, \dots, U_{1*(s-1)}]$. Z każdej urny zestawu Z losujemy k kul, które następnie wkładamy do pojemnika. Z tak powstałej urny $U_{x*y}^{k(s-1)}$ losujemy n razy ze zwracaniem kulę. Rozważmy zdarzenia:

$B_j = \{\text{wylosowana za } j\text{-tym razem kula będzie biała}\},$

$C_j = \{\text{wylosowana za } j\text{-tym razem kula będzie czarna}\} \quad (j = 1, 2, \dots, n).$

W przypadku $k = s$ jest $P(B_1) = P(C_1) = \frac{1}{2}$. Weźmy dowolne $k < s$. Z symetrii wynika, że $P(B_1) = P(C_1)$. Nie ma bowiem powodów, aby twierdzić, że wylosowanie kuli białej z urny $U_{x*y}^{k(s-1)}$ jest bardziej (lub mniej) prawdopodobne niż wylosowanie kuli czarnej. Podstawą decyzji o uznawaniu zdarzeń B_1 i C_1 za jednakowo prawdopodobne jest i to, że $f(Z) = Z$. Kule losujemy ze zwracaniem, a zatem $P(B_j) = P(C_j)$ dla $j = 1, 2, \dots, n$.

Wprowadźmy do rozważań związanych ze zdarzeniami B_j i C_j prawdopodobieństwo warunkowe. Wydaje się oczywiste, że informacja, jaki kolor ma kula wylosowana za j -tym razem, nie wpływa na prawdopodobieństwa zdarzeń B_{j+1} i C_{j+1} , a więc że np. $P(B_{j+1}|B_j) = P(B_{j+1}) = \frac{1}{2}$. Kule losujemy bowiem ze zwracaniem, z tej samej urny. Wydaje się zatem, że zdarzenia B_{j+1} i B_j , a także zdarzenia B_{j+1} i C_j , a także C_{j+1} i C_j , a również zdarzenia C_{j+1} i B_j , są stochastycznie niezależne. Tymczasem jest inaczej. Zdarzenia B_{j+1} i B_j (a także każde dwa pozostałe z wyżej wymienionych) są zależne. Mamy tu przykład niewłaściwego kojarzenia stochastycznej niezależności ze schematem losowania ze zwracaniem.

⁴Ten fakt można odkryć dzięki geometrycznej interpretacji przestrzeni probabilistycznej.

6. Zmienna losowa i symetrie

6.1. Rozkłady i momenty pewnych zmiennych losowych a symetrie

Niech X będzie zmienną losową w przestrzeni probabilistycznej $(\Omega, \mathcal{Z}, P)$. Jeśli zbiór Ω_X wartości zmiennej losowej X jest co najwyżej przeliczalny, to rozkład zmiennej losowej X (jako prawdopodobieństwo generowane na prostej przez zmienną losową X , por. [25] s. 210) jest określony jednoznacznie przez funkcję $p_X : \Omega_X \rightarrow \mathcal{R}$ określoną wzorem $p_X(x_j) = P(X=x_j)$ dla $x_j \in \Omega_X$.

W [6] przytacza się następujące zadanie o krzesłach:

1. Przy okrągłym stole, przy którym stoi s krzesel, losowo zasiadło $c < s$ osób. Wśród nich pan Jan. Jaka jest oczekiwana liczba μ wolnych miejsc między panem Janem a jego sąsiadem?⁵

Odpowiedź $\mu = \frac{s-c}{s}$ uzyskano w drodze prostego rozumowania opartego na symetriach. Symetrie, o których mowa, uznano za synonim losowości. Sama losowość utożsamiana jest z rozkładem klasycznym.

W [25] (s. 177-178) znajduje się następujące zadanie:

2. W grze uczestniczy czterech graczy: G_1, G_2, G_3 i G_4 . Każdy wpłaca z złotych za wstęp do gry. Gracz G_1 tasuje karty pełnej talii (52 karty) i wykłada po jednej tak długo, aż wyłoży asa. Resztę kart przekazuje graczowi G_2 , który wykłada po jednej karcie tak długo, aż wyłoży asa. Pozostałe karty przekazuje graczowi G_3 , który wykłada po jednej karcie tak długo, aż wyłoży asa. Resztę kart przekazuje graczowi G_4 , który wykłada po jednej karcie tak długo, aż wyłoży asa. Każdy wygrywa tyle złotych, ile wyłoży kart. Czy można ustalić kwotę z , aby opisana gra była sprawiedliwa dla każdego z graczy? Jaką odpowiedź podsuwa Ci intuicja?

Problemy, o których mowa w tych zadaniach, są w istocie identyczne. Wszystkie można interpretować w kontekście losowego rozmieszczenia k kul na s ponumerowanych miejscach. Dla każdej z kul losuje się miejsce, na które ona trafi (każdemu z miejsc dając za każdym razem równe szanse), przy czym wylosowane miejsce nie bierze udziału w następnym losowaniu.

Rozważmy w tym kontekście kolejne zadanie:

3. Z urny U_{b+c} , przy czym $b \geq 2$ i $c \geq 2$, będzie losowana bez zwracania kula tak długo, aż zostanie wylosowana kula czarna. Liczba wyciągniętych kul (mówimy o niej przed losowaniem) jest zmienną losową T . Znaleźć jej wartość oczekiwaną.

Jest $E(T) = \frac{b}{c+1} + 1$. To rozwiązanie można uzyskać bez znajomości rozkładu zmiennej losowej T . Podstawą wnioskowania mogą być pewne symetrie.

Niech $b + c = s$. Rozważmy ciąg s miejsc ponumerowanych od 1 do s . Można przyjąć, że losowanie trwa aż do opróżnienia urny i że kula wylosowana

⁵w cytowanym tekście zmieniono niektóre oznaczenia

za j -tym razem trafia na j -te miejsce ($j = 1, 2, \dots, s$).

Niech X_1 oznacza liczbę białych kul wylosowanych do momentu uzyskania czarnej kuli po raz pierwszy. Jest więc X_1 liczbą początkowych miejsc „zajętych” przez kule białe oraz $T = X_1 + 1$.

Niech X_2 będzie liczbą kul białych wylosowanych po uzyskaniu kuli czarnej po raz pierwszy, ale przed uzyskaniem kuli czarnej po raz drugi. I ogólnie: przez X_j oznaczymy liczbę kul białych leżących pomiędzy $(j-1)$ -szą a j -tą z kolei kulą czarną. Przez X_{c+1} oznaczymy liczbę kul białych znajdujących się na końcu. Jest $X_1 + X_2 + \dots + X_{c+1} = b$, a więc

$$E(X_1 + X_2 + \dots + X_{c+1}) = b.$$

Każda ze zmiennych losowych $X_1, X_2, \dots, X_{c+1}$ ma ten sam zbiór wartości. Z symetrii wynika, że rozkłady zmiennych losowych $X_1, X_2, \dots, X_{c+1}$ są identyczne, a zatem $(c+1) \cdot E(X_1) = b$, czyli $E(X_1) = \frac{b}{c+1}$, a więc

$$E(T) = E(X_1 + 1) = \frac{b}{c+1} + 1.$$

Osoby, o których mowa w zadaniu 1., interpretujemy jako kule czarne. Procedurę opisaną w zadaniu 1. można interpretować jako losowanie bez zwracania kuli z urny $U_{(s-c)*c}$, przy czym kolejno wylosowaną kulę kładziemy na kolejne z s ponumerowanych miejsc (tym razem te miejsca ustawione są w krąg). Pan Jan może być w tej interpretacji czarną kulą wylosowaną za pierwszym razem.

W przypadku drugiego zadania jest $s = 52$ i $c = 4$. Zmienna losowa $X_j + 1$ jest wygraną gracza G_j . Gra jest sprawiedliwa dla gracza G_j jeśli jego opłata za udział w grze jest równa wartości oczekiwanej jego wygranej. Skoro $E(X_j + 1)$ nie zależy od j , to odpowiedź na postawione w drugim zadaniu pytanie jest pozytywna.

6.2. Symetrie rozkładu zmiennej losowej a jej wartość oczekiwana

Załóżmy, że zbiór Ω_X wartości zmiennej losowej X jest skończony. Niech $p_X(x_j) = P(X=x_j)$ dla $x_j \in \Omega_X$. Interpretujemy liczbę $p_X(x_j)$ jako masę skupioną na osi liczbowej w punkcie x_j . W tej fizycznej interpretacji rozkład zmiennej losowej jest rozkładem jednostkowej masy na osi liczbowej, $E(X)$ zaś jest środkiem ciężkości owego układu mas.

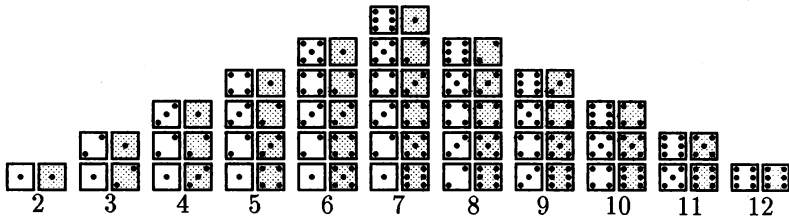
Jeżeli zbiór Ω_X , jako zbiór punktów na osi liczbowej, ma środek symetrii w punkcie m i

$$\forall x_j \in \Omega_X \exists x_k \in \Omega_X \left[m = \frac{x_j + x_k}{2} \wedge p_X(x_j) = p_X(x_k) \right],$$

to punkt m nazywamy *środkiem symetrii* funkcji p_X . Prosta $x = m$ jest osią symetrii wykresu funkcji p_X . W interpretacji fizycznej rozkładu p_X taki punkt m jest środkiem ciężkości, a więc $m = E(X)$.

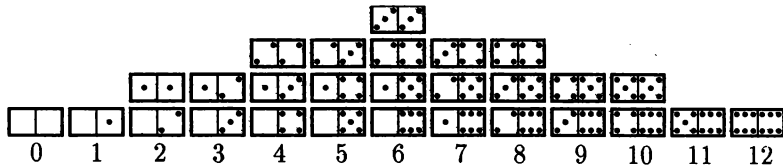
• Niech X będzie sumą liczb oczek uzyskanych w rzucie s kostkami. Jest $\Omega_X = \{s, s+1, s+2, \dots, s \cdot 6\}$. Jeśli wynik rzutu s kostkami sprzyja zdarzeniu $\{X=j\}$, to po odwróceniu kostek uzyskujemy wynik sprzyjający zdarzeniu $\{X=7s-j\}$ i na odwrót. Przekształcenie g , o jakim tu mowa, jest bijekcją, która zachowuje prawdopodobieństwo. Jest $g(\{X=j\}) = \{X=7s-j\}$ dla każdego $j \in \Omega_X$, a więc $P(X=j) = P(X=7s-j)$. Rozkład zmiennej losowej X posiada więc środek symetrii⁶, a zatem $E(X) = \frac{s+s \cdot 6}{2} = \frac{7}{2} \cdot s$.

• Rysunek 14 prezentuje klasyfikację zbioru wyników rzutu dwiema kostkami ze względu na liczbę łącznie wyrzuconych oczek. Jest to zarazem prezentacja układu zupełnego zdarzeń generowanego przez zmienną losową X w przypadku $s = 2$. Rysunek ten jest kolejnym środkiem argumentacji, że rozkład p_X ma środek symetrii w punkcie 7. Jest więc $E(X) = 7$.

Rysunek 14.

• Suma liczb oczek na kamieniu wylosowanym z zestawu 28 kamieni domina jest zmienną losową Z . Rysunek 15 prezentuje klasyfikację zbioru kamieni domina ze względu na sumę oczek, a zarazem rozkład zmiennej losowej Z . Rozkład p_Z ma środek symetrii w punkcie 6, a zatem $E(Z) = 6$.

Rysunek 15.

Niech h będzie przekształceniem, w którym każde pole z liczbą j oczek na kamieniu zostaje zamienione na pole z liczbą oczek $6-j$ ($j = 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6$). Przez A_j oznaczmy zbiór tych kamieni domina, na których jest łącznie j oczek ($j = 0, 1, 2, \dots, 12$). Dla każdego $j = 0, 1, 2, 3, 5, 6$ funkcja h jest bijekcją ze

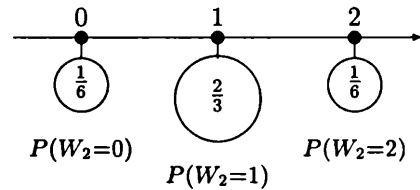
⁶Rozumowania oparto na fakcie, że sumy liczb oczek na przeciwległych ściankach kostki są równe 7. Należy tu wspomnieć o krytyce tej argumentacji przez H. Freudenthala w [11]. Rozkład zmiennej losowej ma także środek symetrii w przypadku, gdy liczby oczek na kostce są rozmieszczone inaczej (por. [26], s. 233-234).

zbioru A_j na zbiór A_{12-j} zachowującą prawdopodobieństwo. Wynika stąd, że $P(Z=j) = P(Z=12-j)$ dla $j = 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6$, a więc rozkład p_Z ma środek symetrii. Z symetrii wynika zatem, że $E(Z) = 6$.

• Z urny $U_{n \cdot n}$ losujemy równocześnie n kul. Liczba kul czarnych wśród wylosowanych, jeśli o niej mówić na początku, jest zmienną losową W_n . Z symetrii, których istotą są równe liczby kul białych i czarnych, wynika że

$$P(W_n = j) = P(W_n = n - j) \text{ dla } j = 0, 1, 2, \dots, n.$$

Rozkład zmiennej losowej W_n ma więc środek symetrii. Jest nim punkt $\frac{n}{2}$ na osi (por. rys. 16, który odpowiada $n = 2$), a zatem $E(W_n) = \frac{n}{2}$.

Rysunek 16.

• Niech $u \in (0, 1)$. Funkcja $p_S: \{0, 1, 2, \dots, n\} \rightarrow (0, 1)$ określona wzorem

$$p_S(k) = \binom{n}{k} u^k (1-u)^{n-k} \text{ dla } k = 0, 1, 2, \dots, n,$$

jest rozkładem prawdopodobieństwa na zbiorze $\{0, 1, 2, \dots, n\}$. Nazywa się ją *rozkładem dwumianowym*. Jeśli d_{0-1}^u jest próbą Bernoulliego, to funkcja p_S jest rozkładem zmiennej losowej S , która wynikowi schematu Bernoulliego o n próbach przypisuje liczbę sukcesów. Z symetrii wzoru $\binom{n}{k} = \binom{n}{n-k}$ wynika, że w przypadku gdy $u = 1 - u = \frac{1}{2}$ jest

$$p_S(k) = p_S(n - k) \text{ dla } k \in \{0, 1, 2, \dots, n\},$$

a zatem gdy $u = \frac{1}{2}$, to rozkład dwumianowy p_S ma środek symetrii w punkcie $m = \frac{0+n}{2}$. Jest więc

$$E(S) = \frac{n}{2}, \text{ gdy } u = \frac{1}{2}.$$

• Rozważmy k -krotne losowanie ze zwracaniem kuli z urny U_s . Zmienna losowa X przypisuje wynikowi tego losowania sumę numerów wylosowanych kul. Jest

$$\Omega_X = \{k, k + 1, k + 2, \dots, k \cdot s\}.$$

Korzystając z symetrii wykazaliśmy, że $P(X = k + j) = P(X = k \cdot s - j)$ dla $k + j \in \Omega_X$, tj. dla $j = 0, 1, 2, \dots, k \cdot s - k$.

Rozkład zmiennej losowej X ma więc środek symetrii w punkcie $\frac{k+k \cdot s}{2}$, a zatem

$$E(X) = \frac{k + k \cdot s}{2} = \frac{k \cdot (s + 1)}{2}.$$

• Niech Y oznacza sumę numerów kul wylosowanych w k -krotnym losowaniu bez zwracania kuli z urny U_s ($k \leq s$). Wykazaliśmy, że dla $\frac{k+k^2}{2} + j \in \Omega_Y$, to jest dla $j = 0, 1, \dots, k \cdot s - k^2$ zachodzi

$$P\left(Y = \frac{k+k^2}{2} + j\right) = P\left(Y = \frac{2ks - k^2 + k}{2} - j\right)$$

Rozkład p_Y ma zatem środek symetrii. Jest nim średnia arytmetyczna najmniejszej i największej wartości zmiennej losowej Y . Z symetrii rozkładu p_Y wynika, że

$$E(Y) = \frac{\frac{k+k^2}{2} + \frac{2ks - k^2 + k}{2}}{2} = \frac{k(s+1)}{2}.$$

Zauważmy, że $E(X) = E(Y)$ dla $k \leq s$.

7. Sprawiedliwość gry losowej a symetrie

7.1. Gra losowa z udziałem n graczy i jej sprawiedliwość

Załóżmy, że dyskretna (ziarnista) przestrzeń probabilistyczna (Ω, p) jest modelem doświadczenia losowego d oraz, że zbiór $\{A_1, A_2, \dots, A_n\}$ jest układem zupełnym zdarzeń w tej przestrzeni. W grze z udziałem n graczy $G_1, G_2, \dots, G_n$ przeprowadza się doświadczenie losowe d i jeśli zakończy się ono wynikiem sprzyjającym zdarzeniu A_j (jeśli zajdzie zdarzenie A_j), to zwycięża gracz G_j ($j = 1, 2, \dots, n$). Tego typu grę losową nazywamy *sprawiedliwą*, jeśli $P(A_j) = \frac{1}{n}$ dla $j = 1, 2, \dots, n$. Sprawiedliwość gry oznacza zatem, że dla każdego z graczy prawdopodobieństwo jego zwycięstwa jest jednakowe (potocznie mówimy, że szanse graczy są równe).

7.2. Gra losowa z udziałem dwu graczy, w której czeka się na pierwszy sukces

Powtarzanie próby d_{0-1}^u tak długo, aż zakończy się sukcesem, nazywamy *oczekiwaniem na pierwszy sukces* ([25], s. 255) i oznaczamy przez d_1^u . Przez $0_{n-1}1$ oznaczamy ciąg n -wyrazowy, którego ostatni wyraz jest równy 1, a wszystkie wcześniejsze są równe 0. Niech $0_{n-1}1 = \omega_n$ dla $n = 1, 2, \dots$, $\Omega_1 = \{\omega_1, \omega_2, \omega_3, \dots\}$ oraz $p_1(\omega_n) = (1-u)^{n-1}u$ dla $n = 1, 2, 3, \dots$. Para (Ω_1, p_1) jest przestrzenią probabilistyczną. Jest ona modelem doświadczenia d_1^u . Ciąg ω_n prezentuje wynik sukces pojawi się po raz pierwszy w n -tej próbie.

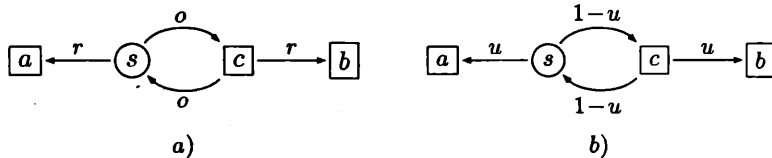
Niech g_2^u oznacza grę losową, w której dwaj gracze G_1 i G_2 powtarzają na przemian próbę d_{0-1}^u i zwycięża ten, kto pierwszy uzyska sukces. Przeprowadzone w tej grze doświadczenie losowe jest oczekiwaniem na pierwszy sukces. Załóżmy że gracz G_1 pierwszy wykonuje próbę. W regulaminie gry mowa jest o dwu zdarzeniach przeciwnych związanych z doświadczeniem d_1^u :
 $A_1 = \{\text{sukces pojawi się po raz pierwszy na nieparzystym etapie}\}$,
 $A_2 = \{\text{sukces pojawi się po raz pierwszy na parzystym etapie}\}$.
 Zajście zdarzenia A_j oznacza zwycięstwo gracza G_j ($j = 1, 2$). W modelu probabilistycznym oczekiwania na pierwszy sukces jest

$$P(A_1) = \frac{1}{1 + (1 - u)} \quad \text{i} \quad P(A_2) = \frac{1 - u}{1 + (1 - u)} \quad (\text{por. [25], s. 247}).$$

Jest $P(A_1) > P(A_2)$ dla każdego $u \in (0, 1)$. Gra g_2^u nie jest sprawiedliwa i nie da się jej uczynić sprawiedliwą poprzez dobór parametru u .

7.3. Graf stochastyczny jako środek argumentacji

Oto inne uzasadnienie ostatniego faktu. Przebieg gry g_2^u interpretujemy jako błądzenie losowe pionka po grafie stochastycznym z rys. 17b.

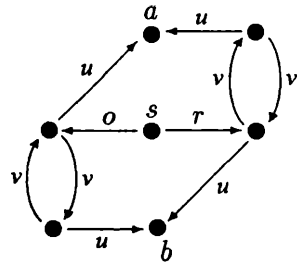
Rysunek 17.

Ten graf jest planszą do omawianej gry losowej. Na początku stawiamy pionek w węźle s . Po kolejnej próbie przesuujemy ów pionek wzdłuż krawędzi z przypisaną liczbą u , ilekroć próba zakończy się sukcesem, a wzdłuż krawędzi z przypisaną liczbą $1 - u$, ilekroć próba zakończy się porażką. Gracz G_A zwycięża, gdy pionek dotrze do węzła a . Zwycięstwo gracza G_B jest równoznaczne z dotarciem pionka do węzła b . Węzły a i b to węzły brzegowe grafu. Oznaczmy przez x prawdopodobieństwo dotarcia błądzącego pionka z węzła s do węzła a . Jest $x = u + (1 - u)^2 \cdot x$, a więc $x = \frac{u}{1 - (1 - u)^2}$. Równanie

$$\frac{u}{1 - (1 - u)^2} = \frac{1}{2}$$

nie ma pierwiastka na przedziale $(0, 1)$, a więc nie istnieje takie u , przy którym gra g_2^u byłaby sprawiedliwa. Powiemy, że tej gry g_2^u nie da się usprawiedliwić poprzez dobór liczby u .

Wprowadźmy do opisanej gry g_2^u rundę wstępną, która polega na losowaniu za pomocą monety gracza, który uzyska prawo pierwszeństwa we właściwej grze. Załóżmy, że jeśli wypadnie orzeł, to pierwszy wykonuje próbę gracz G_1 , jeśli wypadnie reszka — to gracz G_2 . Oznaczmy tę nową grę przez $*g_2^u$. Graf stochastyczny z rys. 18 jest planszą do gry $*g_2^u$. Jest to graf symetryczny⁷. Istotą symetrii jest teraz to, że gdy na grafie będącym planszą do gry $*g_2^u$ zamienimy „orła” na „reszkę” i „reszkę” na „orła” oraz zamienimy rolami węzły a i b , to otrzymamy znów graf stochastyczny, który jest planszą do gry $*g_2^u$. Z tych (stochastycznych) symetrii wynika, że gra $*g_2^u$ jest sprawiedliwa.

Rysunek 18.

7.4. Sprawiedliwość gry i symetrie jako podstawa argumentacji

Dwaj gracze G_A i G_B rzucają na przemian monetą i zwycięża ten, kto pierwszy wyrzuci reszkę. Planszą do tej gry jest graf z rys. 17a. Próba jest teraz rzut monetą, sukcesem — wyrzucenie reszki, $u = \frac{1}{2}$. Załóżmy, że pierwszy rzuca monetą gracz G_A . Rysunek 19a) prezentuje kolejną argumentację opartą na geometrycznej interpretacji przestrzeni probabilistycznej. Pole białego sektora jest prawdopodobieństwem, że w takiej grze g_2^u zwycięży gracz G_A , pole zakreskowanego sektora jest prawdopodobieństwem, że zwycięży gracz G_B . Prawdopodobieństwo, że zwycięży gracz G_A jest równe $\frac{2}{3}$.

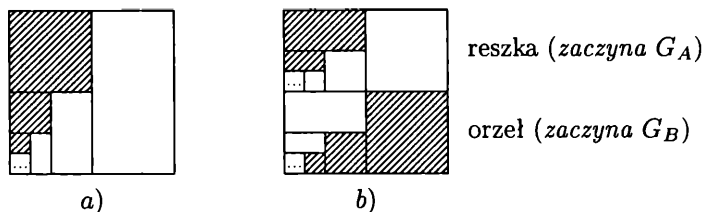
Wprowadźmy do gry rundę wstępną. Rzut monetą rozstrzyga, który z graczy uzyska prawo do pierwszego rzutu. Załóżmy, że jeśli wypadnie orzeł, to pierwszy rzuca w grze gracz G_B , jeśli reszka — to gracz G_A . Jest to nowa gra, którą oznaczmy przez $*g_1^u$. Rozważmy dwa zdarzenia:

$$A^* = \{\text{zwycięży gracz } G_A\}, \quad B^* = \{\text{zwycięży gracz } G_B\}.$$

Sektor złożony z białych oczek na rys. 19b) przedstawia zdarzenie A^* , jego pole jest prawdopodobieństwem tego zdarzenia. Sektor złożony z zakreskowanych oczek przedstawia zdarzenie B^* , jego pole jest prawdopodobieństwem

⁷Ma on środek symetrii, ale nie ta geometryczna właściwość grafu jest tu istotna. Chodzi tu o symetrie stochastyczne, które zostają zachowane także i wtedy, gdy graf z rys. 18 narysujemy inaczej, burząc ową geometryczną symetrię.

tego zdarzenia. Z symetrii wynika, że pola tych sektorów są równe, a więc $P(A^*) = P(B^*)$. Ta nowa gra jest sprawiedliwa.

Rysunek 19.

8. Czekać na serie sukcesów i porażek oraz własności tych serii wynikające z pewnych symetrii

8.1. Serie sukcesów i porażek. Serie ortów i reszek

Niech u będzie dowolną liczbą rzeczywistą z przedziału $(0, 1)$, d_{0-1}^u zaś próbą Bernoulliego. Wynik m -krotnego powtarzania próby d_{0-1}^u , tj. m -wyrazową wariację zbioru $\{0, 1\}$, nazywamy *serią sukcesów i porażek*. Liczbę m nazywamy *długością serii*. Zapis 00011 oznacza pięciowyrazową wariację zbioru $\{0, 1\}$. Przedstawia ona wynik pięciokrotnego powtórzenia próby d_{0-1}^u , czyli serię sukcesów i porażek o długości 5.

Serie sukcesów i porażek oznaczamy małymi literami a, b, c itd. Długość serii a oznaczmy przez $|a|$. Jest np. $|001| = 3$, $|00011| = 5$.

Niech J będzie funkcją, która każdej wariacji zbioru $\{0, 1\}$ przypisuje liczbę jej wyrazów równych 1. Jeśli $\omega = (a_1, a_2, a_3, \dots, a_n)$ i $\omega \in \{0, 1\}^n$, to

$$J(\omega) = a_1 + a_2 + \dots + a_n.$$

Niech $g^*(j) = 1 - j$ dla $j \in \{0, 1\}$. Jeśli $a = (a_1, a_2, a_3, \dots, a_m)$ jest serią sukcesów i porażek oraz $b = (g^*(a_1), g^*(a_2), g^*(a_3), \dots, g^*(a_m))$, to b jest też serią sukcesów i porażek. Nazywamy ją *serią dualną do serii a* i oznaczamy przez $\bar{a}$. Jeśli $b = \bar{a}$, to $a = \bar{b}$ (serie a i b możemy nazywać *seriami dualnymi*).

Niech $\omega \in \{0, 1\}^n$. Jeśli $k < n$ to:

- podciąg k -kolejnych początkowych wyrazów wariacji ω nazywamy jej *podciągkiem o długości k* ,
- podciąg k -kolejnych końcowych wyrazów wariacji ω nazywamy jej *końcówką o długości k* .

Mówimy że *seria a o długości k zawiera się w serii b o długości m* (gdzie $k < m$) i zapisujemy $a \subset b$, jeśli ciąg a jest zarazem podciągkiem k kolejnych wyrazów ciągu b . Seria 001 zawiera się w serii 10010. Seria 1010 nie zawiera się w serii 11001101.

Ciąg n -wyrazowy postaci $000\dots 01$ oznaczamy przez $0_n 1$. Jest to szczególna seria sukcesów i porażek o długości $n + 1$. Analogicznie rozumiemy oznaczenia: $1_n 0$, 10_n i 01_n .

Jeśli $u = \frac{1}{2}$, to próbę d_{0-1}^u możemy utożsamiać z rzutem monetą, wyrzucenie reszki uznając za sukces. Serię sukcesów i porażek nazywamy w tym przypadku *serią reszek i orłów*. Serią reszek i orłów o długości m jest każdy wynik m -krotnego rzutu monetą. Zapis $ooorr$ oznacza pięciowyrazową wariację zbioru $\{o, r\}$, a więc wynik pięciokrotnego rzutu monetą, czyli serię reszek i orłów o długości 5. Zapis $orrr$ oznacza serię reszek i orłów o długości 4.

Na zbiorze $\{o, r\}$ określmy funkcję g następująco:

$$g(x) = \begin{cases} o, & \text{gdy } x = r, \\ r, & \text{gdy } x = o. \end{cases}$$

Serie $a = (a_1, a_2, a_3, \dots, a_m)$, gdzie $a_j \in \{o, r\}$ dla $j = 1, 2, 3, \dots, m$ i $\bar{a} = (g(a_1), g(a_2), g(a_3), \dots, g(a_m))$ są seriami dualnymi. Seria $\bar{a}$ powstaje przez zamianę w serii a wszystkich „orłów” na „reszki” i wszystkich „reszek” na „orły”.

8.2. Przestrzeń probabilistyczna jako model czekania na serię sukcesów i porażek. Czas czekania na serię sukcesów i porażek

Niech a będzie ustaloną serią sukcesów i porażek o długości m . Powtarzanie próby d_{0-1}^u tak długo, aż wyniki m ostatnich prób utworzą serię a , nazywamy *czekaniem na serię a* i oznaczamy przez d_a^u . Niech $v = 1 - u$.

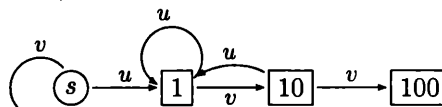
Czekanie na serię a jest doświadczeniem losowym o losowej liczbie etapów. Wynik doświadczenia losowego d_a^u (zdarzenie elementarne) jest ciągiem o wyrazach ze zbioru $\{0, 1\}$, co najmniej m -wyrazowym i takim, że jego końcówka o długości m jest serią a i żaden podciąg m kolejnych wcześniejszych wyrazów nie tworzy serii a . Oznaczmy przez Ω_a zbiór wszystkich wyników czekania na serię a . Niech

$$p_a^u(\omega) = u^{J(\omega)} \cdot v^{|\omega| - J(\omega)}, \quad \text{dla każdego } \omega \in \Omega_a,$$

gdzie $|\omega|$ oznacza długość wariacji ω , tj. liczbę jej wyrazów. Funkcja p_a^u jest rozkładem prawdopodobieństwa na zbiorze Ω_a , a więc para (Ω_a, p_a^u) jest przestrzenią probabilistyczną. Jeśli $u = \frac{1}{2}$, to $p_a^u(\omega) = (\frac{1}{2})^{|\omega|}$ dla $\omega \in \Omega_a$.

Wyróżniając stany czekania po kolejnych próbach, doświadczenie d_a^u staje się jednorodnym łańcuchem Markowa. Można zatem interpretować przebieg doświadczenia d_a^u jako błądzenie losowe po grafie stochastycznym Engla. Dla doświadczenia d_{100}^u taki graf prezentuje rys. 20

Rysunek 20.

Funkcja T_a określona na zbiorze Ω_a wzorem

$$T_a(\omega) = |\omega| \text{ dla } \omega \in \Omega_a$$

jest zmienną losową w przestrzeni probabilistycznej (Ω_a, p_a) . Nazywamy ją *czasem czekania na serię a*. Czas czekania na serię a jest:

- liczbą prób wykonanych w doświadczeniu d_a^u a zarazem
- czasem błędzenia po grafie stochastycznym doświadczenia d_a^u , a odmierzaniem długością trasy błędzenia.

Z definicji $E(T_a)$ jest sumą pewnego szeregu. W przypadku niektórych serii można obliczyć $E(T_a)$ bez odwoływania się do rozkładu zmiennej losowej T_a , a więc z pominięciem definicji. Środkiem argumentacji może być graf stochastyczny a także pewne symetrie.

- Do serii sukcesów i porażek włączamy także dwie serie długości 1, tj. pojedyncze wyniki próby Bernoulliego d_{0-1}^u . Przez d_1^u (d_0^u) oznaczamy powtarzanie próby aż do uzyskania sukcesu (porażki). Doświadczenie d_1^u jest oczekiwaniem na pierwszy sukces (por. [25], s. 246). Jeśli T_j oznacza czas trwania doświadczenia losowego d_j^u dla $j = 0, 1$, to $E(T_1) = \frac{1}{u}$ (zob. [25], s. 255). Z symetrii wynika, że

$$E(T_0) = \frac{1}{1-u} = \frac{1}{v}.$$

- Nietrudno zauważyć, że $T_{01} = T_0 + T_1$, a zatem

$$E(T_{01}) = E(T_0) + E(T_1) = \frac{1}{1-u} + \frac{1}{u} = \frac{1}{u(1-u)}.$$

Z symetrii wynika, że

$$E(T_{10}) = \frac{1}{(1-u)u}.$$

Jest więc $E(T_{01}) = E(T_{10})$ dla każdego $u \in (0, 1)$.

- Wartość oczekiwana czasu czekania na serię a jest funkcją parametru u . Jeśli $E(T_a) = h(u)$, to z symetrii wynika, że $E(T_{\bar{a}}) = h(1-u)$.

Dla każdego $u \in (0, 1)$ przestrzenie probabilistyczne (Ω_{100}, p_{100}) oraz (Ω_{001}, p_{001}) są izomorficzne (por. [19], s. 76). Z tego izomorfizmu wynika, że rozkłady zmiennych losowych T_{100} i T_{001} są identyczne, a więc $E(T_{100}) = E(T_{001})$. Jest $E(T_{100}) = \frac{1}{u(1-u)^2}$ i $E(T_{001}) = \frac{1}{u(1-u)^2}$, a zatem z symetrii wynika, że

$$E(T_{011}) = E(T_{110}) = \frac{1}{(1-u)u^2}.$$

Niech 1_n oznacza serię n sukcesów, 0_n zaś — serię n porażek. Jest

$$E(T_{1_n}) = \frac{1-u^n}{u^n(1-u)}.$$

Z symetrii wynika zatem, że

$$E(T_{0_n}) = \frac{1-(1-u)^n}{(1-u)^n u}.$$

• Jeśli $u = \frac{1}{2}$, to rozkłady zmiennych losowych T_a i $T_{\bar{a}}$ są identyczne. Wynika to z izomorfizmu przestrzeni probabilistycznych (Ω_a, p_a) i $(\Omega_{\bar{a}}, p_{\bar{a}})$. Jeśli a jest serią reszek i orłów, to $E(T_a) = E(T_{\bar{a}})$. Jeśli $u = \frac{1}{2}$, to $E(T_{100}) = 8$ (zob. [25], str. 305-307). Z faktu, że serie 100 i 011 są dualne, wynika, iż $E(T_{100}) = E(T_{011}) = 8$, gdy $u = \frac{1}{2}$.

8.3. Przestrzeń probabilistyczna jako model czekania na jedną z wielu ustalonych serii sukcesów i porażek i jej pewne własności

Niech a i b będą ustalonymi seriami sukcesów i porażek. Załóżmy, że $|a| = k$ i $|b| = m$ oraz, że w przypadku $k \neq m$ seria krótsza nie zawiera się w serii dłuższej. Powtarzanie próby d_{0-1}^u tak długo aż:

— wyniki k ostatnich prób utworzą serię a , albo

— wyniki m ostatnich prób utworzą serię b ,

nazywamy *czekaniem na jedną z dwóch serii a lub b* i oznaczamy przez d_{a-b}^u .

Niech $l = \min\{k, m\}$. Wynik doświadczenia d_{a-b}^u jest ciągiem o wyrazach ze zbioru $\{0, 1\}$, co najmniej l -wyrazowym i takim, że albo końcówka o długości k jest serią a , albo końcówka o długości m jest serią b i żaden podciąg k kolejnych wyrazów wcześniejszych nie tworzy serii a i żaden podciąg m kolejnych wyrazów wcześniejszych nie tworzy serii b . Zbiór wszystkich wyników doświadczenia losowego d_{a-b}^u oznaczamy przez Ω_{a-b} . Niech

$$p_{a-b}^u(\omega) = u^{J(\omega)} v^{|\omega| - J(\omega)} \quad \text{dla każdego } \omega \in \Omega_{a-b}.$$

Funkcja p_{a-b}^u jest rozkładem prawdopodobieństwa na zbiorze Ω_{a-b} , a więc para $(\Omega_{a-b}, p_{a-b}^u)$ jest przestrzenią probabilistyczną. W przypadku, gdy a i b są seriami reszek i orłów ($u = \frac{1}{2}$) jest: $p_{a-b}^u(\omega) = (\frac{1}{2})^{|\omega|}$ dla $\omega \in \Omega_{a-b}$.

Rozważmy zdarzenia:

$A = \{\text{doświadczenie } d_{a-b}^u \text{ zakończy się serią } a \text{ (seria } a \text{ pojawi się wcześniej)}\}$.

$B = \{\text{doświadczenie } d_{a-b}^u \text{ zakończy się serią } b \text{ (seria } b \text{ pojawi się wcześniej)}\}$.

Zdarzenia A i B oznaczamy odpowiednio przez $\{a < b\}$ i $\{b < a\}$, a ich prawdopodobieństwa — przez $P(a < b)$ i $P(b < a)$. Zdarzenia $\{a < b\}$ i $\{b < a\}$ są na ogół nieskończonymi (przeliczalnymi) podzbiorami zbioru Ω_{a-b} , a zatem ich prawdopodobieństwa są sumami pewnych szeregów liczbowych. W przypadku niektórych serii a i b te prawdopodobieństwa można znaleźć z pominięciem teorii szeregów. W rachunkach można wykorzystywać symetrie.

Jeśli $P(a < b) = P(b < a) = \frac{1}{2}$, to serie a i b nazywamy *jednakowo dobrymi* i oznaczamy $a \approx b$. Jeśli $P(a < b) > P(b < a)$, to serię a nazywamy *lepszą* od serii b i zapisujemy $a \gg b$.

8.4. Własności serii sukcesów i porażek wynikające z symetrii

Niech d_{a-b}^u będzie czekaniem na jedną z serii a i b sukcesów i porażek. Prawdopodobieństwo zdarzenia $\{a < b\}$ jest funkcją parametru u określoną na przedziale $(0,1)$.

• Niech $P(a < b) = f(u)$. Zdarzenia $\{a < b\}$ i $\{b < a\}$ są przeciwne, a zatem $P(b < a) = 1 - f(u)$.

Jest $P(111 < 011) = u^3$, a zatem $P(011 < 111) = 1 - u^3$.

Jest $P(100 < 001) = u + (1 - u)u$, a więc $P(001 < 100) = 1 - [u + (1 - u)u] = (1 - u)^2$.

• Jeśli $P(a < b) = f(u)$, to $P(\bar{a} < \bar{b}) = f(1 - u)$.

Jest $P(11 < 00) = \frac{u^2 + (1-u)u^2}{1-u(1-u)}$, a zatem

— z symetrii wynika, że $P(00 < 11) = \frac{(1-u)^2 + u(1-u)^2}{1-(1-u)u}$,

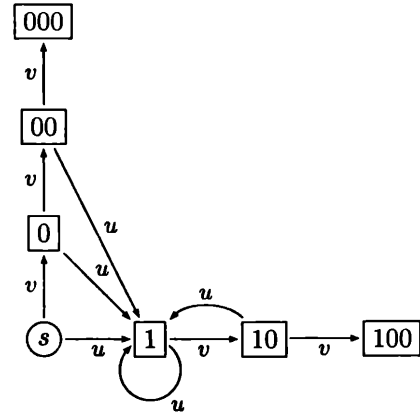
— z twierdzenia o prawdopodobieństwie zdarzeń przeciwnych wynika, że

$$P(00 < 11) = 1 - P(11 < 00) = 1 - \frac{u^2 + (1-u)u^2}{1-u(1-u)}.$$

Jeśli $P(11 < 00) = f(u)$, to: $P(00 < 11) = 1 - f(u)$ i $P(00 < 11) = f(1 - u)$, czyli $1 - f(u) = f(1 - u)$.

Wyróżniając stany, w jakich może się znaleźć oczekiwanie po kolejnej próbie, doświadczenie d_{a-b}^u staje się jednorodnym łańcuchem Markowa. Przebieg czekania możemy interpretować jako błądzenie losowe po grafie stochastycznym tego czekania.

• Rysunek 21 prezentuje graf stochastyczny doświadczenia $d_{000-100}^u$. Zajście zdarzenia $\{100 < 000\}$ jest równoważne z trafieniem błądzącej po grafie cząstki do węzła (metry) $\boxed{100}$, a to z kolei jest równoważne z dotarciem tej cząstki do węzła $\boxed{1}$. Zajście zdarzenia $\{000 < 100\}$ jest równoważne z dotarciem błądzącej cząstki do węzła $\boxed{000}$.

Rysunek 21.

Z grafu wynika zatem, że

$$P(000 \prec 100) = v^3 \text{ i } P(100 \prec 000) = u + v \cdot u + v^2 \cdot u = 1 - v^3.$$

Z symetrii wynika zatem, że w przypadku doświadczenia $d_{111-011}^u$ jest

$$P(111 \prec 011) = u^3 \text{ oraz } P(011 \prec 111) = 1 - u^3.$$

• W przypadku serii $a = 01_{n-1}$ i $b = 1_n$, zdarzeniu $\{1_n \prec 01_{n-1}\}$ sprzyja tylko jeden wynik czekania d_{a-b}^u . Jest nim ciąg 1_n , a zatem

$$P(1_n \prec 01_{n-1}) = p_{01_{n-1}-1_n}^u(1_n) = u^n \text{ i } P(01_{n-1} \prec 1_n) = 1 - u^n.$$

Z symetrii wynika, że w przypadku doświadczenia $d_{0_n-10_{n-1}}^u$ jest:

$$P(0_n \prec 10_{n-1}) = v^n \text{ i } P(10_{n-1} \prec 0_n) = 1 - v^n.$$

• Rozważmy zdarzenia $\{10000 \prec 00001\}$ i $\{00001 \prec 10000\}$, związane z doświadczeniem $d_{10000-00001}^u$. Ileokroć sukces pojawi się nie później niż w czwartej próbie, to zajście zdarzenia $\{00001 \prec 10000\}$ nie jest już możliwe. Aby po sukcesie uzyskanym nie później niż w czwartej próbie można było doczekać się serii 00001, kolejne cztery próby musiałyby zakończyć się porażką i następna sukcesem. Ale w takiej sytuacji po czterech porażkach uzyskanych pod rząd (po sukcesie) doświadczenie $d_{10000-00001}^u$ kończy się, bo wyniki pięciu ostatnich prób utworzyły serię 10000. Jest więc $P(10000 \prec 00001)$ równe prawdopodobieństwu uzyskania sukcesu nie później niż w czwartej próbie po raz pierwszy, czyli

$$P(10000 \prec 00001) = u + v \cdot u + v^2 \cdot u + v^3 \cdot u = \frac{u \cdot (1 - u^4)}{1 - v} = 1 - v^4.$$

- Zdarzenia $\{10000 \prec 00001\}$ i $\{00001 \prec 10000\}$ są przeciwne, a zatem

$$P(00001 \prec 10000) = 1 - P(10000 \prec 00001) = 1 - (1 - v^4) = v^4.$$

W nieskończonej przestrzeni probabilistycznej $(\Omega_{10000-00001}, p_{10000-00001})$ zdarzenia $\{10000 \prec 00001\}$ i $\{00001 \prec 10000\}$ są nieskończonymi podzbiarami zbioru $\Omega_{10000-00001}$, a więc ich prawdopodobieństwa są sumami pewnych szeregów. Poprzez przejście do skończonej przestrzeni probabilistycznej znaleźliśmy prawdopodobieństwa zdarzeń $\{10000 \prec 00001\}$ i $\{00001 \prec 10000\}$ bez odwoływania się do teorii szeregów.

- Ogólnie, w przypadku serii $a = 10_n$ i $b = 0_n1$ oraz doświadczenia d_{a-b}^u mamy:

$$P(10_n \prec 0_n1) = 1 - v^{n-1} \quad \text{i} \quad P(0_n1 \prec 10_n) = v^{n-1}.$$

Z symetrii wynika, że

$$P(01_n \prec 1_n0) = 1 - u^{n-1} \quad \text{oraz} \quad P(1_n0 \prec 01_n) = u^{n-1}.$$

Rozstrzyganie, dla jakich u z przedziału $(0,1)$ powyższe serie a i b są jednako dobre, sprowadza się do rozwiązywania pewnych równań. Poszukiwanie takich u , przy których $a \gg b$ lub $b \gg a$, prowadzi do rozwiązywania pewnych nierówności. Problematyka ilustruje tym samym realizację idei fuzjonizmu ([26], s. 39) na zajęciach z rachunku prawdopodobieństwa.

8.5. Czas czekania na jedną z wielu serii sukcesów i porażek i jego wartość oczekiwana

Niech T_{a-b} będzie czasem trwania doświadczenia d_{a-b}^u odmierzanym liczbą prób wykonanych w tym doświadczeniu. Jest więc T_{a-b} zmienną losową w przestrzeni probabilistycznej $(\Omega_{a-b}, p_{a-b}^u)$ i

$$T_{a-b}(\omega) = |\omega| \quad \text{dla} \quad \omega \in \Omega_{a-b}.$$

Jeśli doświadczenie d_{a-b}^u interpretować jako błądzenie losowe po grafie stochastycznym, to T_{a-b} jest czasem błądzenia po tym grafie (czasem odmierzanym długością trasy błądzenia). Na ogół $E(T_{a-b})$ jest sumą pewnego szeregu. Graf stochastyczny i symetrie są w niektórych przypadkach narzędziami znajdowania $E(T_{a-b})$ bez odwoływania się do teorii szeregów (a więc z pominięciem definicji wartości oczekiwanej).

Zmienna losowa T_{10-11} jest czasem trwania doświadczenia d_{10-11}^u . Jego przebieg można rozbić na dwa etapy: pierwszy etap jest oczekiwaniem na pierwszy sukces, a więc jego czas trwania jest zmienną losową T_1 . Po uzyskaniu pierwszego sukcesu kolejna próba kończy czekanie na jedną z serii 10 lub 11. Mamy więc $T_{10-11} = T_1 + 1$, a zatem

$$E(T_{10-11}) = E(T_1 + 1) = E(T_1) + 1 = \frac{1}{u} + 1 = \frac{1+u}{u}.$$

• Jest $E(T_{a-b})$ funkcją parametru u . Niech $E(T_{a-b}) = e(u)$. Z symetrii wynika, że $E(T_{\bar{a}-\bar{b}}) = e(1-u)$. Z faktu, że $E(T_{10-11}) = \frac{1+u}{u}$ wynika, że

$$E(T_{01-00}) = \frac{1+(1-u)}{1-u} = \frac{2-u}{1-u}.$$

• Jeśli $u = \frac{1}{2}$ (jeśli a i b są seriami reszek i orłów), to $E(T_{a-b}) = E(T_{\bar{a}-\bar{b}})$.

• Rozważmy trzy serie sukcesów i porażek:

$$c = (c_1, c_2, \dots, c_k), a = (c_1, c_2, \dots, c_k, 0) \text{ i } b = (c_1, c_2, \dots, c_k, 1).$$

Zmienna losowa T_{a-b} jest czasem trwania doświadczenia losowego d_{a-b}^u , na przebieg którego składa się czekanie na serię c i pojedyncza próba, która rozstrzyga jaką serią kończy się czekanie. Jest więc $T_{a-b} = T_c + 1$, czyli $E(T_{a-b}) = E(T_c) + 1$.

Wcześniej rozstrzygnęliśmy, że $E(T_{100}) = E(T_{001}) = \frac{1}{u(1-u)^2}$. Z powyższych rozważań wynika, że

$$E(T_{1000-1001}) = E(T_{100}) + 1 = \frac{1}{u(1-u)^2} + 1 = \frac{1+u(1-u)^2}{u(1-u)^2}.$$

Z symetrii wynika, że

$$E(T_{0111-0110}) = E(T_{011}) + 1 = \frac{1}{(1-u)u^2} + 1 = \frac{1+(1-u)u^2}{(1-u)u^2}.$$

8.6. Symetrie grafu stochastycznego i wynikające z nich wnioski

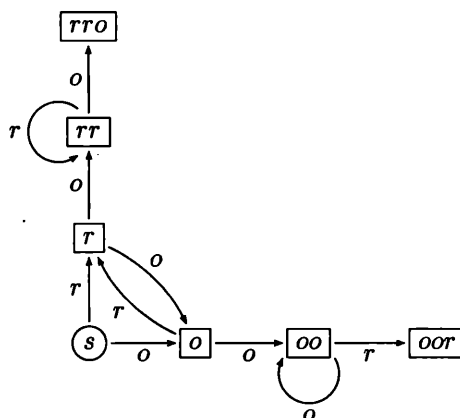
Niech próbą będzie rzut monetą, a i b zaś seriami reszek i orłów. Czekanie na jedną z tych dwu serii, jako czekanie na serie sukcesów i porażek w przypadku, gdy $u = \frac{1}{2}$, oznaczamy krótko przez d_{a-b} . Na grafie stochastycznym doświadczenia d_{a-b} wpisujemy obok krawędzi wynik rzutu monetą, który odpowiada przejściu wzdłuż tej krawędzi (zamiast — jak dotąd — jego prawdopodobieństwa).

Niech a będzie serią reszek i orłów. Jeśli $b = \bar{a}$, to graf stochastyczny doświadczenia d_{a-b} ma tę własność, że po zamianie każdej litery o na r i każdej litery r na o powstały graf jest również grafem doświadczenia d_{a-b} . Z symetrii, o których mowa, wynika, że $P(a \prec b) = P(b \prec a)$, a więc że $a \approx b$.

Z symetrii grafu doświadczenia $d_{oor-rrr}$ (rys. 22) wynika, że $oor \approx rrr$.

Każde dwie serie dualne a i $\bar{a}$ reszek i orłów są jednakowo dobre, ponieważ graf stochastyczny doświadczenia $d_{a-\bar{a}}$ jest symetryczny.

Zamiana orła na reszkę i reszki na orła prowadzi do tego samego grafu podobnie jak operacja „przebarwiania” prowadziła od zestawu urn do tego samego zestawu. Mamy tu zatem do czynienia z pewnymi analogiami.

Rysunek 22.

Dla każdych dwu serii a i b reszek i orłów (niekoniecznie równych długości) rozpatrywanych w kontekście doświadczenia d_{a-b} jest

$$P(a \prec b) = P(\bar{a} \prec \bar{b}).$$

Z powyższej równości (jej podstawą są symetrie) wynika, że:

- jeśli każdy z graczy zamieni swoją serię na serię dualną, to ich szanse w grze Penney'a (por. [25], s. 312) nie ulegną zmianie,
- jeśli $a \approx b$, to $\bar{a} \approx \bar{b}$,
- jeśli $a \gg b$, to $\bar{a} \gg \bar{b}$.

Symetrie grafu jako planszy do gry Penney'a, są często błędnie pojmowane jako symetrie geometryczne.

9. Symetryczność pewnych relacji jako stochastyczny paradoks

Niech $\mathcal{Z}^*$ będzie rodziną wszystkich zdarzeń w przestrzeni probabilistycznej $(\Omega, \mathcal{Z}, P)$, których prawdopodobieństwo P jest dodatnie. Określmy w zbiorze $\mathcal{Z}^*$ trzy relacje:

$$\nearrow: B \nearrow A \iff P(A|B) > P(A) \text{ dla } A, B \in \mathcal{Z},$$

$$\searrow: B \searrow A \iff P(A|B) < P(A) \text{ dla } A, B \in \mathcal{Z},$$

$$\simeq: B \simeq A \iff P(A|B) = P(A) \text{ dla } A, B \in \mathcal{Z}.$$

Nierówność $P(A|B) > P(A)$ (analogicznie $P(A|B) < P(A)$) orzeka, że informacja iż zaszło zdarzenie B zwiększa (zmniejsza) prawdopodobieństwo zdarzenia A . Wydaje się oczywiste, że relacje $\nearrow$ i $\searrow$ są antysymetryczne.

Równość $\frac{P(A \cap B)}{P(B)} = P(A)$ jest symetryczna ze względu na zdarzenia A i B . Symetryczna jest nierówność $\frac{P(A \cap B)}{P(B)} > P(A)$. Wynika stąd, że

- jeśli $P(A|B) > P(A)$, to $P(B|A) > P(B)$ (relacja $\nearrow$ jest symetryczna);
- jeśli $P(A|B) < P(A)$, to $P(B|A) < P(B)$ (relacja $\searrow$ jest symetryczna);
- jeśli $P(A|B) = P(A)$, to $P(B|A) = P(B)$ (relacja $\simeq$ jest symetryczna).

10. Błędne kojarzenie równości prawdopodobieństwa z symetriami i nierówności – z asymetriami

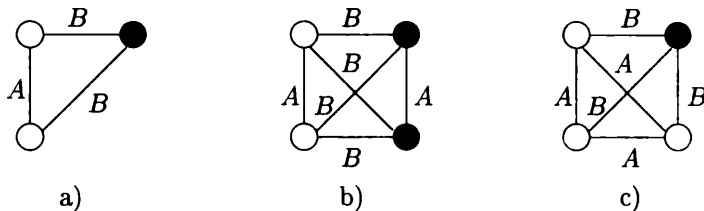
Symetrie mogą sugerować błędne wnioski na temat prawdopodobieństwa.

W przypadku gdy $u = \frac{1}{2}$ każde dwie serie sukcesów i porażek o długości k wydają się być jednakowo dobre, są bowiem jednakowo prawdopodobnymi wynikami k -krotnego rzutu monetą. Jest to błędny wniosek. Wystarczy rozważyć serie 01 i 11. W przypadku $u = \frac{1}{2}$ jest $P(01 < 11) = \frac{3}{4}$ i $P(11 < 01) = \frac{1}{4}$.

W przypadku serii roo i oor można mówić o jeszcze innych symetriach. Jedna seria jest niejako "lustrzanym odbiciem" drugiej. Z tych symetrii zdaje się wynikać, że $oor \approx roo$. Mowa tu niejako o wniosku „serie te są jednakowo dobre, bo są symetryczne”. Ta argumentacja jest jednak błędna, bo $P(roo < oor) = \frac{3}{4}$ (zob. [24], str. 222) O własnościach serii reszek i orłów, pozornie wynikających z symetrii, wspomina się w pracy [19].

W grze losuje się dwie kule z urny U_{2*1} i jeśli obie wylosowane kule są tego samego koloru (zdarzenie A), to zwycięża gracz G_A , jeśli każda z wylosowanych kul ma inny kolor (zdarzenie B), to zwycięża gracz G_B . Jest $P(B) = 2 \cdot P(A)$ (zob. rys. 23a), a więc gra nie jest sprawiedliwa.

Na pytanie, jaką kulę dołożyć, aby gra była sprawiedliwa (aby $P(A) = P(B)$), pada natychmiast odpowiedź, że trzeba dołożyć czarną kulę. Taką odpowiedź zdają się uzasadniać symetrie wprowadzone w zbiorze kul (tyle samo kul białych co i czarnych). Odpowiedź jest błędna. Z rysunku 23b) uzyskujemy natychmiast uzasadnienie faktu, że $P(A) = \frac{1}{3} \neq \frac{2}{3} = P(B)$. Symetrie źle są tu kojarzone z równością prawdopodobieństwa. Właściwa odpowiedź brzmi: należy dołożyć trzecią kulę białą. Mimo wyraźnych asymetrii urny U_{3*1} zdarzenia A i B są teraz jednakowo prawdopodobne (zob. rys. 23c).

Rysunek 23.

11. Zakończenie

Symetrie, jak pokazano w pracy, pozwalają racjonalizować matematyczną działalność redukując czasami skomplikowane rachunki do prostych wnioskowań. W niektórych przypadkach symetrie mogą stać się podstawą błędnych wnioskowań dotyczących prawdopodobieństwa. Przykłady takich błędnych wnioskowań opartych na symetriach podano w rozdziale 18 pracy [26]. Wykrywanie i uzasadnianie na gruncie rachunku prawdopodobieństwa wniosków sugerowanych przez symetrie i analogie jest specyficzną formą aktywności matematycznej. Praca poświęcona jest tej formie twórczości matematycznej.

Literatura

- [1] G. Birkhoff, S. Mac Lane, *Przegląd algebry współczesnej*, PWN, Warszawa 1963.
- [2] W. G. Boltjanskij, N. J. Wilenkim, *Simmetrija v algebre*, Izdatel'stvo „Nauka”, Moskwa 1967.
- [3] M. Borovcnik, *Stochastik im Wechselspiel von Intuitionen und Mathematik*, Wissenschaftsverlag, Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich 1992.
- [4] F. E. Browder, S. Mac Lane, *Doniosłość matematyki*, w: *Matematyka współczesna. Dwanaście esejów* (pod red. L. A. Steena), Wydawnictwo Naukowo-Techniczne, Warszawa 1983.
- [5] G. Caglioti, *The Dynamics of Ambiguity*, Springer Verlag, Berlin 1992
- [6] A. Dąbrowski, *Symetrie w probabilistyce*, *Matematyka - Społeczeństwo - Nauczanie*, 13 (VII 1994), WSR-P w Siedlcach.
- [7] *Encyklopedia Szkolna „Matematyka”*, WSiP, Warszawa 1997.
- [8] A. Engel, *Stochastik*, Ernst Klett Verlag, Stuttgart 1990.
- [9] A. Engel, *Wahrscheinlichkeitsrechnung und Statistik*, Band 2, Ernst Klett Verlag, Stuttgart 1976.
- [10] W. Feller, *Wstęp do rachunku prawdopodobieństwa*, PWN, Warszawa 1987.
- [11] H. Freudenthal, *Mathematik als pädagogische Aufgabe*, Ernst Klett Verlag, Stuttgart 1973.
- [12] J. Gajda-Krynicka (red), *Symetrie w sztuce i naukach humanistycznych*, Leopoldinum, Wydawnictwo dla Fundacji Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1993.
- [13] M. Hejný, *Teoria vyučovania matematiky 2*, Slovenské Pedagogické Nakladateľ'stvo, Bratislava 1990.
- [14] R. Kapadia, M. Borovcnik, *Chance Encounters: Probability in Education*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht-Boston-London 1991.
- [15] F. Kuřina, *Jak mysl učyniť vidzialnq*, *Dydaktyka Matematyki* 20 (1998) (s. 73-88).
- [16] H. Kütting, *Didaktik der Wahrscheinlichkeitsrechnung*, Herder, Freiburg-Basel-Wien 1981.

- [17] *Leksykon Naukowo-Techniczny*, Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, Warszawa 1989.
- [18] M. Major, *I na egzaminie można wymyślić twierdzenie*, *Matematyka 1* (1996) (s. 11-15).
- [19] M. Major, B. Nawolska, *Matematyzacja, rachunki, dedukcja i interpretacja w zadaniach stochastycznych*, Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków 1999.
- [20] J. Mozrzyimas, *Ewolucja idei symetrii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1992.
- [21] J. Mozrzyimas, A. Wolański, *Harmonia sfer niebieskich i muzyka abstrakcyjnych symetrii*, Leopoldinum, Wydawnictwo dla Fundacji Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1993.
- [22] L.B. Okuń, *Fizyka elementarnich častic*, Nauka, Moskwa 1988.
- [23] W. Penney, *Problem 95: Penney-Ante*, *Jurnal of Recreational Mathematics* 7(1974) (s. 321).
- [24] A. Płocki, *Prawdopodobieństwo wokół nas*, Wydawnictwo „Dla szkoły”, Bielsko-Biała 1997.
- [25] A. Płocki, *Stochastyka 1. Rachunek prawdopodobieństwa i statystyka matematyczna jako matematyka „in statu nascendi”*, Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków 1997.
- [26] A. Płocki, *Stochastyka 2. Rachunek prawdopodobieństwa i statystyka matematyczna. Zarys dydaktyki*, Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków 1997.
- [27] G. Polya, *Jak to rozwiązać?*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993.
- [28] I. Stewart, *Liczby natury*, Wydawnictwo CIS, Warszawa 1996.
- [29] W. N. Tutubalin, *Teorie pravděpodobnosti*, SNTL, Praha 1978.
- [30] B. Walat, A. Walat, *Wnioskowania oparte na symetriach i analogiach przy rozwiązywaniu zadań probabilistycznych*, *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny, Zeszyt 114, Prace z rachunku prawdopodobieństwa i jego dydaktyki*, Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków 1987.
- [31] H. Weyl, *Symetria*, Prószyński i S-ka, Warszawa 1997.

*Instytut Matematyki
Akademia Pedagogiczna
ul. Podchorążych 2
30-084 Kraków
Poland
E-mail: adplocki@wsp.krakow.pl*